

TARTALOM

Tanulmányok

FÁBIÁN ÉVA, Az elveszett harmónia keresése egy XIX. század végi naplóregényben	3
SZILVESZTER LÁSZLÓ SZILÁRD, A hit és kétely (érték)alakzatai a két világháború közötti magyar lírában	15
GYÖRFI ANNAMÁRIA, A magyar zöngétlen zár és zárréshangok időszerkezetének és szerkezeti elemeinek vizsgálata CC kapcsolatokban	33
B. GERGELY PIROSKA, <i>Az Erdélyi magyar szótörténeti tár</i> felhasználása az újabb magyar nyelvtörténeti kutatásokban	51
VÖRÖS FERENC, Kárpát-medencei családnévkataszter és -topográfia	61

Kisebb közlemények

ALMÁSI ISTVÁN, Jagamas János emlékezete	73
CSOMORTÁNI MAGDOLNA, <i>Az Erdélyi magyar szótörténeti tár</i> és a leíró helynévtan lehetséges interdiszciplináris kapcsolatai	81

Szemle

BERSZÁN ISTVÁN, Terepkönyv (<i>Bakk Ágnes</i>)	89
SZÁSZ ISTVÁN TAS, Beszédes hallgatás, avagy három Hitel és ami utána következik (<i>Dávid Gyula</i>)	91
CUCEU ION, Dicționarul proverbelor românești. 7777 texte din dicționarul tezaur al paremiologiei românești (<i>Lajos Katalin</i>)	94
MURÁDIN LÁSZLÓ, Utak és nevek. Településnevek partiumi utakon (<i>Csomortáni Magdolna</i>)	97

SUMAR

Studii

ÉVA FÁBIÁN, Căutarea armoniei pierdute într-un roman-jurnal de la sfârșitul secolului al XIX-lea	3
LÁSZLÓ SZILÁRD SZILVESZTER, Poetica credinței și a dubiului în lirica maghiară interbelică	15
ANNAMÁRIA GYÓRFI, Analiza structurii duraționale a oclusivelor și africatelor surde maghiare în combinațiile CC	33
PIROSKA B. GERGELY, Valorificarea <i>Dicționarului istoric al limbii maghiare din Transilvania</i> în cercetările recente privind istoria limbii maghiare	51
FERENC VÖRÖS, Cadastru și topografie a numelor de familie din Bazinul Carpatin	61

Articole

ISTVÁN ALMÁSI, Amintirea lui János Jagamas	73
MAGDOLNA CSOMORTÁNI, Posibile relații interdisciplinare dintre <i>Dicționarul istoric al lexicului maghiar din Transilvania</i> și toponomistica sincronică	81

Recenzii

István Berszán, Terepkönyv (Carte de teren) (<i>Ágnes Bakk</i>)	89
István Tas Szász, Beszédes hallgatás, avagy három Hitel és ami utána következik (Tăcere grăitoare. Revista „Hitel” în trei ipostaze și înfățișarea ei în istoriografia literară) (<i>Gyula Dávid</i>)	91
Ion Cuceu, Dicționarul proverbelor românești. 7777 texte din dicționarul tezaur al paremiologiei românești (<i>Katalin Lajos</i>)	94
László Murádin, Utak és nevek. Településnevek partiumi utakon (Drumuri și nume. Nume de localități de-a lungul șoselelor din Crișana) (<i>Magdolna Csomortáni</i>)	97

A FOLYÓIRAT VEZETŐ TANÁCSA

MĂRII, ION igazgató
MURĂDIN LĂSZLÓ főszerkesztő
PÉNTEK JÁNOS főszerkesztő-helyettes
VREMIR MÁRTA szerkesztőségi tudományos titkár
BERSZÁN ISTVÁN
EGYED EMESE
KESZEG VILMOS
KOZMA DEZSŐ

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK évenként kétszer jelenik meg. A külföldi előfizetők megrendelhetik az EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE RODIPET S.A. vagy az ORION PRESS IMPEX 2000 SRL ügynökségeinél.

La NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK paraît deux fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à RODIPET S.A. ou à ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L. et toute commande de Roumanie sera adressée à: la Maison d'Éditions de l'Académie Roumaine.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; Tel. 4021-318 81 06, 4021-318 81 461; Fax 4021-318 24 44; E-mail: edacad@ear.ro; Adresa web: www.ead.ro

RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, sector 1, P.O. Box 33–57, București, România; Tel. 4021-318 70 00, 4021-318 70 01; Fax 4021-318 70 02, 4021-318 70 03; E-mail: rodipet@rodipet.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., Șos. Viilor nr. 101, sector 5, bl. 1, sc. 4, ap. 98, parter, P.O. Box 77–19, sector 3, București, România; Tel. 4021-335 02 96, 4021-301 87 86; Fax 4021-335 02 96; E-mail: office@orionpress.ro

A kéziratok, a cserére szánt könyvek, valamint a levelek a szerkesztőség alábbi címére küldendők:

Redacția revistei „Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények“
Cluj-Napoca, str. Emil Racoviță 19–21
E-mail: r.academia@upcmail.ro
Tel. 0264- 432 440

© 2009, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

TANULMÁNYOK

AZ ELVESZETT HARMÓNIA KERESÉSE
 EGY XIX. SZÁZAD VÉGI NAPLÓREGÉNYBEN
 Justh Zsigmond, *A pénz legendája*¹

Századvégi regényhősnők

A Stendhal által „hiúság-szerelemnek“ nevezett lélekrajzi látletnek Goncelin nevű kifogásolója² elmesél egy, általa hitelesnek tartott esetet, amelyben megtaláljuk a századvég közkedvelt, mítosszá növekedett asszonytípusát: az önnön hiúságának oltárára áldozatot kereső *femme fatale* ősalakját, amely – bár többféle változatban – végigkísért a kor irodalmi ízlésvilágán. Goncelin történetében Félicie Féline 25 éves, az arcát nem számítva nagyon csinos hölgy, ezenfelül gazdag és pompás földbirtokot s kastélyt mondhat magáénak. Anyja művelt nő, ő maga mindig kitűnő társaságban forgolódott, ezért értelme szépen pallérozódott, társalgási és zenei tehetsége elég ahhoz, hogy „a társaság“ bájos és szellemes teremtménynek tartsa. Igen fiatalon érdekházasságot köt; jóindulatú, szelíd, nyugodt és buta, ám a társaságban közönségesen és ízléstelenül viselkedő férjét hamarosan megunja. Házassága első éveiben hiúságának kielégítésében keresi boldogságát, ilyen céljai vannak: szebb ruhái legyenek, mint a társaság bármely fiatal asszonyának; az ő vacsorái legyenek a legjobbak; több bókot kapjon másoknál, ha zongorázik; ismerjék el róla, hogy szellemesebb minden más nőnél. Később az „érzelmek hiúságára“ kezd összpontosítani Rousseau és Staël asszony könyveinek hatására. Kiválaszt ismeretségi köréből egy különös természetű fiatal svédet, aki hat hónapig az indiánok közt élt, s aki megközelíthetetlennek tűnik, tehát meghódítása annál hízelgőbb hiúságára nézve. A továbbiakban az asszonyi fondorlatok egész sora következik: színlelt betegség, meghitt kocsikázás az áldozattal, gyakori és hatásos zongorajátékok, színlelt mérgezés, sírás az éppen szükséges pillanatban stb. Az alakoskodás, az olvasmányok gyakori idézése mint a szellemes társalgás

¹ Első kiadása: Justh Zsigmond, *A kiválás genezise*. Tanulmányok. I. kötet. Singer és Wolfner, Budapest, 1893.

² *A szerelemről* című, filozófiai tanulmány igényű Stendhal-mű e témájú kijelentéseire reagálva. L. Stendhal, *Példa a gazdag franciák szerelmi életéből*. In: Stendhal művei 7. Magyar Helikon. 1969.

feltétele, a ruhákban, bálokban, utazásokban kimerülő gondolkodásmód szinte kötelező kellékei a századvégi gazdag, úri társaságbeli asszony prototípusának.

Justh *A pénz legendája* című regényének hősnőjére minden látszat szerint a fentebb körülírt asszonysors vár. A feltételek megvannak rá: megfelelő nevelés, érdekházasság, a társaságot kerülő férj, a *high life* minden tartozéka: bálók, *yachting*, fogadóórák és kocsikázás, élménykereső utazás, könyvélmények, de mindenképp a kétségbeesett unaloműzés. „Modern“ témának számított a nő (újra)felfedezése, a nőkérdés tárgyalása, népszerű lehetőséggé vált az európai irodalomban a női figura központba állítása, és ugyanakkor a bukás/ballépés-motívum gyakorisága.

A regénybeli Belényesy Mária minden szempontból kora arisztokrata hölgyeinek képviselője. Előkelő a megjelenése, a nevelése, a családfája (bár ez éppen nem folttalan, a társasági köre. Gazdag férjet talál („kétszázötvenezer forint évi jövedelem, amelynek Bálványosy Sándor a neve“, 16³), aki szeszélyeinek eleget tesz. Az eseményszámba menő fényes esküvő, a mindenkit álmélkodásra készítő fogat, az egykori sorstársnők irigy pillantásai, a gazdagon berendezett lakóház és a körülötte elterülő uradalom – mindez a hiúságát legyezi. E szempontból kísértetiesen hasonlít a Stendhal-említett hölgyre. Hogy házasságában megjelenhet a szerelmi háromszög, nem hiúsági kérdés, mint francia hasontársánál nemcsak az, hanem sokkal inkább a világra ébredő, növekvő fiatal lány útkeresése, magára találása. Igaz ugyan, hogy Justh hősnője is a korban divatos regényeket olvassa, ezek nagymértékben hatnak rá, de Féline asszonytól különbözik abban, hogy nem kizárólag hiúságból vagy divatból válik házasságtörővé, hanem mert ez lelki fejlődésének egyik szükségszerű állomása.

A megvilágosodás útja és a „távoli paradicsom“

„Minden a lelkemben, egész életem csak hazugság. Megszülettem. A gyerekzsoba már a hazugság páráival telítve. Hazudtam akkor, midőn anyám s atyám kezét naponta megcsókoltam, mert nem tisztelhettem őket. Hazudtam, midőn a mirtuszkoszorúval odaálltam az oltár elé, mert ha testem szűzi volt is, lelkem tele volt szennyel. Hazudtam a nagyvilágban, mert csak mesteri hazudozással lehettem mindig az első. Hamisnak, hazugnak kellett lennem, hogy nyerjek. Hazudtam, midőn hűséget s szerelmet ígértem ennek a becsületes embernek. Hazudtam önmagammal szemben, midőn most azóta azt hittem, hogy a multság iránt van érzékem csak, hazudtam néha még akkor is önmagamnak, midőn el akartam magammal hitetni, hogy boldog vagyok“ (53–4). A megvilágosodás éppen akkor éri a hősnőt, amikor a mézeshetek, a füredi és ausztriai társasági „début“ sikerei után a gazdagság és csillogás révébe jutott (ez

³ A következőkben az idézetek oldalszámait zárójelben, a regény 2000-es kiadása alapján történik: Justh Zsigmond, *A pénz legendája*. In: J. Zs., *A pénz legendája és más kisregények*. Unikornis Kiadó. Budapest, 2000. 78. kötet.

volt élete célja, erre nevelték). Egyszerre felel meg, hogy hamis értékrend szerint élt, észreveszi saját világának ésszerűtlen, céltalan létmódját, amelynek ideáljai nem visznek tovább egy gazdag férj megkaparintásánál, társasági sikereknél, a pénzköltés művészeténél, gazdag udvarlók fogadásánál. A legmagasabb körök központja lett, s ekkor szétnéz maga körül: nem ez volt, amire vágyott. Ez az a fordulópont, amikor figyelmének férjére kellene irányulnia, mert ő az egyetlen, úgy tűnik, aki a társaságban ismeri „az igazságot“. Sajnos a lehetőség, hogy Sándor az élet titkaiba való beavatás mestere legyen, megsemmisül, hősnőnk érthetetlenül áll férje magába zárkózó, kommunikációra, közeledésre képtelen természetével szemben. Az „Elekizmus kátéja“ (15), Baudelaire-t, Huysmanst, Zolát, Berge-t, Rollinat-t olvasása lesz az újabb tévút, amire rá kell térnie, megvilágosodásának következő fázisa.

A tudatalatti szinten az önmegismerő folyamat fontos állomásai a paradicsomi létre utaló helyek: a Katinka-liget, a háborgó tenger közepén menekülést adó sziget, valamint Fiume.

Elek szerelmet valló levelét Palermóban kapja kézhez. Ekkor már lélekben megtette a lépést „dekadenciája“ felé.⁴ Baudelaire-ről írja: „Mint a mákony“ (62), „mint olaj a tűzre ez a könyv. Magamra olvastam benne“ (63). Gyermekkorát, fiatalságát a rothadás légkörében töltötte, így nem lehet meglepő a „beteg szerelemre“ való hajlandóság. Önmagát, a már tudat alatt megtörtént döntést igazolja érvelésével. De ugyanakkor fel kell kiáltania: „Comme vous êtes loin, paradis parfumé!“ (idézet Baudelaire *Moesta et errabunda* című verséből). Majd továbbviszi a gondolatot: „Volt-e ilyen paradicsomom valaha?“ (63).

Naplójának előző napi bejegyzésében egy óriási palermói parkban történt kocsizásról ír; ezt a parkot a Katinka-ligethez hasonlítja. A Katinka-liget a pusztahegy uradalom része, „kettős boldogságom boldog színhelye“ (39). Referenciális pont, szinte azt mondhatni, szimbolikus hely, a „paradis parfumé“ Bálványosyné szemében. A zavartalan boldogság jelképe, az ártatlanság, a védettség, az idill helye, ahol a csábítás nem érhet célhoz. (Elek szemében ekkor fedezi fel a szerelmet: „tehát ez is. Hogyan, hisz alig látott, alig tudott rólam valamit“ (35). Pozitív értéket hordoz, ez az egyetlen hely, ahol a boldogság lehetősége adott. Ide tér vissza a hősnő hiábavaló kereséséből, nagyvilági bolyongásaiból, hogy Sándor tanítása szerint új életet kezdjen.

A Katinka-ligethez hasonló hellyel még egy naplóbejegyzésben találkozunk. Egy szigetről van szó, amelyet a házaspár vitorláhajón közelít meg, Cannes-tól nem messze. Bámulatos nyugalom, csend és madárfütty, ibolyák. Az ibolya egyébként jelképes virág. Születésnapjára egy csokorral kap férjétől, s ezt jobban értékeli, mint az Elek ajándékozta drága képet. Egyszerűség, ártatlanság, üdeség, és egyúttal a hazai tavasz illata az, ami e virágból árad. (Ugyanezt a

⁴ L. Bori Imre, *Justh Zsigmond*. In: *Varázslók és mákvirágok*. Tanulmányok. Forum Könyvkiadó. Újvidék, 1979. 221.

jelképeességet találjuk egy korabeli, 1878-as regényben, Asbóth *Álmok álmodója*-ban is: Darvay Zoltán ibolyacsokra szintén ilyen hatást ér el.)

„Tán életemben először éreztem, mi lenne a boldogság“ (85). A feltételes mód utal a megvalósíthatatlanságra: Mini ott van, láthatja, érezheti a paradicsomi légkört, ők az egyetlen emberpár az idilli helyen, ám azzal is tisztában van, hogy neki itt nincs keresnivalója, „Hiába daloltak a madarak, hiába nyíltak az első ibolyák a nagy fák alján, se madárdal, sem tavasz, sem virágillat értem nem tehet már semmit“ (85). Egy utolsó lehetőséget lát a bűneitől való megtisztulásra, a transzcendentális állapot elérésére: együtt vessék magukat a háborgó tengerbe. A romantikus gesztus kísértését ott látja Sándor szemében is. Ez az a pillanat, amikor elhatározza magát a gyónásra. Lehet ez a halálra való felkészülés utolsó mozzanata, de ugyanakkor az egyedüllet állapotából (amelyre lépten-nyomon utalást tesz naplójában) való kilépés, a társra találás ideje is. A háborgó tengerben a csónak a kozmikus téridő részévé válik. „Cannes mind távolodott tőlünk, én úgy éreztem, ezzel távolodik tőlem is az, ami szennyes, földi“ (85).

A pillanat varázsa egyszerre megszűnik, Sándor megragadja az eleresztett kormánykereket, és két óra múlva a cannes-i kikötőben ott folytatják életüket, ahol abbamaradt. A gyónás helye a napló lett újra, s Mini felteszi magának a kérdést: ha férje nem találta érdemesnek arra, hogy együtt haljon vele, érdemesnek találja-e a vele való életre? A választ utolsó találkozásukkor kapja meg: „Elmondta, hogy ha *haza* megyünk, ott fogunk az új házban, az *én* birtokomon, amelyet nekem vett – élni“ (94). Az elveszített paradicsom helye tehát nem más, mint az otthon, a hazai föld. Sándor éppen halálával érte el azt, amit életében nem tudott elérni: visszavezette nejét oda, ahol meggyőződése szerint boldog lehet, majd végrendeletében megmutatta az utat, amelyen e boldogság felé el kell indulnia. „Sezlonomat odatolattam az ablakhoz, szemeim előtt a Katinka-liget“ (95) – így látjuk utoljára Bálványosy Sándornét, amint múltjáról és jövőjéről töpreng.

Vélhetőleg ez az a pont, amelyen Justh idealizmusa a legjobban kifejezésre jut. Bizott abban, hogy a „pusztulásra ítélt faj“-nak, a magyar arisztokráciának sikerül megőriznie nemzeti jellegét azáltal, hogy életmódját és -elveit megváltoztatja, védelmébe veszi „a földet“, nemes és paraszt „istáplóját“, ebbe ereszti gyökereit. A „hogyan élni“ kérdésre szerinte csak egy válasz adható: adni kell, nem pedig kapni – ez az igazi boldogság. A szerző sajátos népszerűtetet hirdet Sándor végrendeletében: „Hajolj le a néphez, s emeld fel magadhoz [...] tanítsd, segítsd, meríts tőle (végtelen bölcsességétől) vigaszt, s ne felejtsd el egy percig sem, hogy közelebb van hozzád minden másnál“ (101). A konklúzió pedig: „Légy magyar és légy igaz. E két szót véd lelkedbe [...] Ezzel boldogulsz“ (102).

Ezt az etikai fogalomrendszert csak fenntartással lehet a szerző sajátjaként felfogni, hiszen egyik szereplőjével mondatja. A Czöbel Istvánhoz intézett előszóban ezt írja: „A néptől már igen sokat tanultam, sokat s újat. Úgy érzem, az

ő nyugodt – mint mondani szoktad - turáni nyugalma biztos, erős alapunk nekünk.“ Nem szabad azonban a haza, az otthon, a nép, a faj justhi értelmezéséből valamiféle politikai irányvonalat kikövetkeztetni – figyelmeztet Bori Imre. Szerinte „Amit a «magyar superioritásról» vall, az a Czóbel István eszmerendszeréből került a regénybe. Valójában az *elveszett harmóniát* (kiemelés: F.É.) sírja vissza Czóbel István is, Justh Zsigmond is, keresésére indulnak, és irracionális síkon vélik csodaszarvasukat megtalálni. Ne csodálkozzunk azonban rajtuk; utánuk, századunk első ötven esztendejében, többen is elindulnak majd a Justhék csapásán – természetesen éppen olyan eredménytelenül, mint ők“.⁵

A látszatvilág

Az elveszett harmóniát Justh hősei nem társadalmi rétegük szintjén, hanem egyénileg, ki-ki a maga módján keresi. Míg a harmónia keresésének célja *A pénz legendája*-ban csak tételesen mint kijelölt, követendő út jelenik meg, addig *Fuimus* című regénye (*A kiválás genezise* regényciklus harmadik darabja) konkrét példákat hoz fel a kinyilvánított tételeket bizonyítandó pl. a Czobor Ádám vagy Márfay Gábor diszkurzusában.⁶ Justh az arisztokrácia pusztulását láttelezi, és egyben rámutat a pusztulás okaira. Belényesy Mária naplójában lépten-nyomon találkozunk az arisztokráciára vonatkozó (gyakran elmarasztaló) megjegyzésekkel. A szerelemről, házasságról: „Milyen egyszerű dolog: két ember találkozik, vonzódik egymáshoz, megszeretik egymást, egyikek lesznek a sírig. Így van ez az egyszerű embereknél. De hát nálunk hány kis mellékút, kitérés van a fővonalak mellett vagy tán fővonalak nincsenek is; csak árnyalatok, csak félszínek. A félhomály miszticizmusa, amely éppen csak az igazsággal van ellentétben“ (69–70). A mondén életvitelről: „Mit ér egy ilyen élet? Reggeltől estig hajsza, hogy a szív csendjét befödje. [...] Menj haza veled, s hagyd minket táncolni a mi korpára épült tündérvárainkban“ (50). A nevelésről: „Azt hiszem, benne volt a lelkem mélyében a becsületesség csírája, amely fává, hatalmas fává növekedhetett volna. De hát a környezet, az első szavak, amelyeket életemben a szerelemről, az élet nagy törvényeiről hallottam, megmérgezték lelkemet gyökeréig“ (80).

A naplószövegekben a hazugság motívuma egyre gyakoribb. Első fázisban inkább a családi háttérrel, a nevelés hamis értékekre alapozásával kapcsolatos felháborodás formájában jut kifejezésre, majd a naplóírás során a kiábrándulás

⁵ Bori *i.m.* 260.

⁶ A Czobor Ádám látogatására indult Márfay Gábor gondolatai az Alföldről: „Most érezte csak igazán, hogy hazajött. Hisz ez a darab föld, ez a végtelen síkság, ez az otthona, ez a hazája, ebben bízik, erre épít. Ez a föld adja azokat az istenáldta termékeket, ennek a népnek szívében fakad a magyar nóta, ennek a népnek acélos karjai vittak meg annyiszor a hazáért, ez őrizte meg drága kincsünket: magyar nyelvünket. Erre építsünk, ebben bizzunk!“ – Idézet a *Fuimus*-ból. In: Justh Zsigmond, *A pénz legendája és más kisregények*. Unikornis Kiadó. Budapest, 2000. 192.

különböző stádiumai követik egymást. Végül a kilátástalanság, reménytelenség, lemondás mint a megvilágosodás útjának utolsó állomása a regényben *fin de siècle-izmus*-nak nevezett életérzésbe torkoll. Nyelvi szinten a denotatív diszkurzus pejoratívvá változása érhető tetten ott, ahol a hősnő így jellemzi a szerelmi háromszög kialakulása utáni helyzetet: Cannesban „A villának falai rózsaszínűek, igen jól áll a boldogságunkhoz“ és „Budoárom is rózsaszín. A plafonjára angyalkák vannak festve. Émelygős perszifláció“ (73), „azt találok, azok az amorettek ott a plafonon éppoly factice-ok, mint a mi szerelmünk Elekkel. Csókjai úgy hatnak rám, mint egy édeskés francia parfüm illata“ (79). A cannes-i „*high tory*-világról“: „Óriási hajsza. Első kérdés: «ki ő» valakiről, ki megérkezik. Második: «How much !» mennyit ér. A «ki ő» alatt családját értik. Hány őse van, mi rangfokozata, «született vagy nem született». A zsidó bárók és amerikaiak így taksálják az «ember» fiát“ (74). Mindent összevetve: „kár skrupulizálnom, hiszen minden hazugságra van építve, egész társadalmunk, minden intézményünk. Egész fejlődésünk, minden tettünk, minden szavunk hazugság“ (72).

A kiábrándulás fokozatain áthaladva, ezzel párhuzamosan erősödik meg Bálványosynében az igazság keresésének szüksége. Addigi életelveinek megtagadása egzisztenciális fordulópontot vált ki: az értékhiányt pótlandó új értékrendszert kell felépítenie. Naplójának lapjain azt kell tisztáznia, ki ő valójában. „Maga még pár hó előtt nem önmaga volt, hanem társadalmi körének visszfénye“ (68). Jellemző Eleknek ez a megfigyelése, de ugyanakkor hozzátehetjük: éppen Elek az, aki a legnagyobb mértékben felelős e változásért.

Taine „milieu-elméletének“ a személyiség fejlődésére vonatkozó tételei Justhnál éppen a Belényesy Máriától kapott nevelésre való utalások kapcsán mutathatók ki. Azonkívül, hogy gyermekkorától tudatosítják benne: nem *unmittelbar*, hanem „szegény magyar comtesse“, akinek „hiba van a családfáján“ (12), mert apjának egyik anyai őse fakereskedő volt, nevelésében nagy hangsúlyt kap a gyakorlatias gondolkodásmód, a pénznek tulajdonított fontosság az emberek megítélésében. „Mindenképpen gazdagon kell férjhez menned“ (11) – sulykolják bele. „Józan fejvel fogunk csak azért is leülni a Bálványosy ifjabb ág domíniumaiba“ (14) – mondogatja magában, mikor megismeri leendő férjét, akiről egyáltalán nincs jó véleménye: „csak olyan igen sötétbarna ne lenne. Kicsit vadócszerű“ (14). „Kora negyven év (kissé vén, no de mindegy)“ (12).

A külsőségekre való odafigyelésről fokozatosan átvált az ezek mögött rejtőző ember megismerésére. Budapesti társasági szereplései során még „azzal mulattam magamat, hogy milyen szépen tudok én mosolyogni, még taktusra is“ (17), és az a fontos számára, hogy lánytársai hogyan látják őt: „Mi mint jegyesek. Igen szép látványosság volt. Lánytársaim (Pesten a kisasszonyok nem mennek férjhez) sárgák lettek az irigységtől“ (18), a bámuló tömeg milyen szemmel nézi mint menyasszonyt: „az egész város összegyűlt engem csodálni“ (25). (A hangsúly itt azon van, Belényesy Máriát a kívülálló, az arctalan tömeg szemével

láttatni. A naplóiírónak mintha szüksége volna e távolságtartásra ahhoz, hogy önmagát jobban megértse.) Cannes-ban már Degenburg „örökös és választó” fejedelemben nem a hatalom, a rang képviselőjét látja, hanem „úgy éreztem, megtaláltam azt, akit oly rég kerestem, barátomat, azt, aki anyámat, atyámat pótolja, azt, akinek mindent elmondhassak” (80). Amint kiderül hamarosan, rokon lelket nem talál a fejedelemben sem, próbálkozása a magányból való kitörésre még egyszer kudarcba fullad.

Az igazság keresése a valóság felismerésével jár együtt. Észreveszi, hogy férjén kívül társaságában egy ember sincs, akit ne a külsőségek érdekelnek. Elekről ezt írja: „csak szociális sikereim érdeklik, mint a papát és mamát” (91), „szépségemet szereti” (75). Anyja leveleiben dicséreteket olvas: „Büszke vagyok rád, jól neveltelek. Érted, hogy kell az emberekkel bánni, s hogy lehet mindig, s minden körülmények között – nyakukra hágni” (54). Anyja szempontjából a társaságban való viselkedés minden csínjának-bínjának elsajátításával, a gazdag férjfogással, a legmagasabb körökbe való bejutással a nevelés sikeresen véget ért. Valószínű, hogy legtöbb esetben maga a nevelt is így gondolná.

Házassági modellek

A „társasági” élet egy arisztokrata hölgy egzisztenciájában legalább olyan fontosságú, mint a magánélet. E két létforma szervesen kiegészíti egymást ideális esetben, noha gyakoribb az, hogy a társasági követelmények szabályozzák az emberek életét, „rátelepednek”, kisajátítják a magánéletet megillető helyet. Belényesy Mária házasságának története a „társasági” élet szintjén a szokásoknak megfelelően, a „formák” betartásával játszódik le. Az események „szinte sematikusan követik egymást”⁷: kötelező mézeshetek, balatonfüredi multságok, bécsi szórakozóhelyek látogatása, weidmannsdorfi vadászatok, a tél derekán utazás Olaszországon keresztül Biskrába, végül a házasság utolsó stációjaként hosszabb tartózkodás Cannes-ban, „hol a nagyvilág telel” (72). E folytonos helyváltoztatás miatt nincs mód férj és feleség közötti igazi kapcsolatteremtésre. A lelki kapcsolat megteremtésének igénye, kommunikációs hajlam egyedül a feleségben van meg – a férj az őszinte beszédet, vallomástevést nem látja szükségesnek. A „társasági” mérge átjárja eszményinek induló házasságukat, beleszól magánéletükbe.

Nem egyedülálló eset az övék: ott van közvetlenül a Belényesy szülők példája. Olyannyira vigyáznak a látszatra, hogy saját leányuk sem gyanítja boldogtalanságukat, amely lényegében Belényesyné egyoldalú boldogtalansága, hiszen a pénzért nősült Belényesy gróf gyakran keresett vigaszt házasságon kívüli kapcsolatokban. Szülei félresikerült házasságának következményei befolyásolják nevelését, alakítják életfelfogását: „Itthon nem tanítottak meg szeretni. Hideg és fényes volt az életem, könnyű, de üres” (31).

⁷ Bori *i.m.*, 218.

Sándorban ugyanazt a tapintatos visszahúzódot, a tényekkel való szembesülés előli menekülést figyelhetjük meg, mint amiről Mária grófnő anyja panaszkodik levelében: „De hát hogy értenéd meg, mibe kerül nekem ez a mosoly, amellyel semmit, de semmit sem akarok meglátni, s amellyel mindent, de mindent elfedek [...]“ (55). A negatív szülői modell meghatározó lehet a fiatal pár számára, az ismétlés veszélye fennáll, ám ugyanakkor sokkal tragikusabb végű kapcsolattal is számolniuk kellene – legalábbis ezt sugallja az a másik házasságpélda, amelyet a szerző szükségesnek tart a regénybe szőni.

Egy cannes-i eseménynek sikerül megbolygatni Bálványosyék házasesetének látszólag nyugodt légkörét: Bennet nevű amerikai ismerősük lelövi feleségének udvarlóját. Mini és Elek, de még Sándor is azonosulnak a tragédia szereplőivel. Elek halotthalványan siet Bálványosynéhoz a botrány hírével, és megkérdi: „Akarja, hogy lelőjem Sándort?“ (92). Mini, naplójának bevallott óhaja szerint, teljesen másképp látja a helyzetet: „Én istenem, ha Sándor kezébe is pisztolyt adhatnék“ (92).

Ha elfogadjuk Pór Péter azon kijelentését, hogy Justh alkotásai egyszituációs regények, s hogy „alkotásainak témája sosem egy eseménysor, hanem egyetlenegy helyzet csupán, életük – illetve pusztulásuk – ama kulcshelyzete, melyet a hősök megoldani nem tudnak, melybe eredménytelenül belebuknak, sőt gyakran bele is halnak“⁸, úgy e február 26.-ai naplósorokat illetően az egész regényre vonatkoztatható emblematis helyzettel kell számolnunk, mert:

1. a megcsalt férj pisztolyos elégtételének motívuma nem csak ezen a helyen, de egy korábbi naplójegyzetben is előfordul (előreutal, jóslat formájában):

„– Mondd, mit tennél, ha házasságod után három óra a férjed elhanyagolna – a saját hibádból –, s egy más ember üldözne szerelmével?

– Megmondanám férjemnek – mondá Pepi –, az agyonlőné azt, aki «üldöz szerelmével», s ez energikus akciója által ismét visszatérne hozzám“ (52).

2. a hősnő lelki fejlődése ezen a ponton lezárul, szavai, melyekkel a többiek által kritikusnak felfogott helyzetről nyilatkozik, az öngúnyról tanúskodnak. A kívülálló szemével figyelő önmagát, megveti azt az asszonyt, akivé vált: „nem tudom miért, de valami benső vágy arra ösztökél, hogy még szennyesebbnek tűnjek fel Sándor előtt, mint amilyen valóban vagyok“ (92). Néhány nappal azelőtt pedig ezt írja: „azt hiszi, tudja az ember, hogy embertársával milyen viszonyban van?“ (88).⁹

⁸ Pór Péter, *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában*. Justh Zsigmond és Czóbel Minka népiessége. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1971. 45–6.

⁹ Erről a megjegyzésről írja Bori Imre: „a hősnő lelki életének [...] ez a gondolat a végső pontja“ (216).

3. itt tudja meg Mini, hogy férjének halálos kimenetelű szívbaja van, s „ennek mostanában kellett kifejlődnie“(93), következésképp saját magát hibáztatja Sándor betegségéért; ugyanakkor ez az a pillanat, amikor önmagának is, barátnőjének is bevallja, Sándort szereti, nem Eleket.

A vallomás és feloldozás kulcshelyzete ez, fel nem használt lehetőség, léthelyzet, melyet a megoldás hiánya jellemez.

Két negatív házassági modell mellett Justh felmutat egy idillikus családi képet. Egy fiumei házaspár életébe nyer betekintést a hősnő. Az asszony (a kormányzóné) boldogsága az, ami megdöbbeneti, ilyen is lehet egy nő élete. A „nagy, de roppant nyomott palota“ igazi otthonná alakult, itt minden tárgy valamit jelent a tulajdonosnak, „minden egyes bútornak története van“. Boldogságuk nyilvánvaló Mini számára, aki akaratlanul kifejezi, hogy irigyeli ezt a nőt, mert nála „minden olyan – igaz benyomást tesz“(59).

Ugyanezen a napon az igazság felfedezésének lehetőségéről ír, mégpedig a szépség keresésében, a művészetek értékelésében: „Azt hiszem, amit látni fogok, közelebb fog az igazhoz hozni. Furcsa, hogy majd a művészetek segítségével kell hozzájutnom. Tanulni akarok, fejlődni. Szeretnék az lenni, ami vagyok, megszakítani a régi énemmel minden összeköttetést“(59). Fiumében veszi észre, hogy az igazság ott van a művészetben, és az értéket magában az alkotásban kell keresni, nem a pénzben, amivel ezt megfizetik. Áttételesen: az emberi szépség, akárcsak a műalkotás szépsége, belülről jön – a külsőség, a látszat mellékes.

A „ki vagyok én“ kérdésre keresendő válaszhoz előbb tükörbe kell néznie.

Álarcok és tükörképek

A regény hősnője gyakran néz tükörbe, látni akarja arcmását, állandóan feleletet keres a kérdésre: ki is ő valójában? Önelemző gesztusának emblematis megfelelője a tükör, önmagát a tükörben megjelenő „másikban“ próbálja megismerni. A kívülről való önmegpillantás jelenti az önmegértés egyik lehetséges módját, ennek helye a tükör, amely a megkettőződést lehetővé teszi. A tükör szerepe hangsúlyos az egész regényben, Mini többször jegyzi fel azt, hogy milyennek látta önmagát: „Szemben velem volt egy tükör, azzal múlattam magamat, hogy milyen szépen tudok én mosolyogni, még taktusra is“ (17).

Az önmeghatározás lehetséges formája egyfelől a megkettőződés (pl. a tükörbe nézés gesztusa), másfelől az öndefiníálás alanyához hasonló léthelyzetű szubjektum jelenléte. Hasonló léthelyzetű szubjektummal találkoztunk a fentebb tárgyalt Bennetné-epizódban, valamint egy, a hősnő számára jelkép értékű eseményben. A farsangi kokottlátogatásról van szó, melyet „a mi világunkból való asszony nem mert megtenni soha“ (90): a meglepett lányok az álarcos hölgyekről azt hiszik, hozzájuk hasonlóak, „egy fél óráig ott ültünk mi, Cannes divatkirálynéi, azokon a bizonyos kanapékon, szembe vagy öt-hat leánnyal, koccintanak velünk“ (90). A jelmez csak addig fedti kilétüket, amíg elhagyják a helyet. Másnap különféleképpen reagálnak az őket felfedő újsághírré: egyikük

sírva fakad, másik nevet, harmadik büszke önmagára, – Bálványosyné egyszerűen elájul, amikor férjével szembe kell néznie. Itt tudatosul benne, hogy ő nem az a valaki, akinek magát ismerte, „másik, lappangó énje“ is megmutatkozhat.

Naplóbejegyzéseiben, ha nem is mindig szövegszerűen, ott a kérdés: ugyanaz az én vagyok-e még? Ha az önelemzés gesztusának módja a tükörbenezés, akkor a naplóíró én viszont a *szövegtükör*be tekint, azaz a textuálisan megalkotott másik ént keresi. Eszerint az önmegértés nemcsak a tükörben való megkettőződésben, illetve a hasonló léhelyzetű egyének megismerésében válhat valóvá, hanem főként a „szövegben alkotott másikban“ történhet meg. A napló szerzője elmondja azt, ami *számára* megtörtént, megalkotja azt a Minit, aki önmaga számára jelenvaló – így naplója az írásban megkonstruált énként működik.

Az „ugyanaz vagyok-e vagy mindig más“ dilemmáját egyszerű, mondhatni „nőies“ szimbólumokban ragadja meg a szerző: a beszédes ruhák, toaettek bemutatásában. Cannes-ba való megérkezése után közvetlenül tizenhét ruhát próbál fel Bálványosyné. A gardróbváltás nemcsak statumváltást jelent (most már férjezett nő, tehát másként kell megjelennie), hanem egyben az unaloműzés, a lelkiismeret elhallgattatásának módja: „Estére annyira ki voltam merülve, hogy pirulás nélkül dobhattam magam az Elek ölelő karjai közé“ (75). Két nap múlva, a társasági debütön a kihívó, feltűnésre vágyó nő szerepét játssza – „A szó szoros értelmében – meztelenül jelentem meg.“ (76) Az estély lejártakor azonban, egy színpadias gesztussal, átadja a ruhát férjének, hogy az tűzbe dobja. Szimbolikus tett, mellyel Sándornak tudtára akarja adni, megveti azt a nőt, akivé vált: „Ha már meg nem mondhatom neki, legalább hadd lássa meg, minden nap minden órájában, hogy aljas, hozzá méltatlan a testem, a lelkem“ (78). A szem „aláfestése“ ugyanezt hangsúlyozza. Ellenben a születésnap ebéden Sándorral szemben már egy bűnbánó, „jóvá és igazzá“ válni akaró feleség ül: „egyszerű fehér ruhában, mellemen csak az ő ibolyabokrétája“ (82).

Mindenkinek végig kell játszania a maga szerepét. Sándor a magába zárkózó férj, Elek a kísértéssel vádolható szerető, Pepi a szellemes barátnő stb. Egyedül Mária grófné az, aki nem tud azonosulni egyetlen szerepével sem. Naplóbejegyzései során több álarcban, szerepben is megmutatta magát. Már a regény elején ezt írja: „én ki boldogsággal kérkedni akartam, úgy vettem észre, hogy most, *hogy nincs nézőnk* (kiemelés: F.É.), valami után vágyakozom“ (33). Minden gesztusa a „közönség“ fele fordulás jele, noha neki tulajdonképp azt kell felfedeznie: kicsoda ő önmaga számára. Az olvasót nem Mininek a naplóbejegyzések sorából kibontakozó története, a bejegyzésekből felépített ún. „cselekményszál“ irányítja a hősnő azonosításában, hanem a naplószerző „kiszólásai“, saját szövegére tett megjegyzései, a metanyelv.

A szövegtükör

Az állandóan jelen levő önreflexió hangsúlyozza egyfelől az írásban megnyilatkozó én igényét a visszajelzésre, másfelől a naplóíró hiányérzetét: nincs senki, akinek vallomást tehetne önmagáról. A naplóval dialógust folytató szereplő-elbeszélő mindig a jelen pillanatra összpontosít, ám a bejegyzések megtörténte és leírása közötti időintervallum távlati rálátást nyújt a tapasztaló énrre. Ezért jelenhetnek meg a narrátor ilyenfajta megfigyelései:

„Esküvő után, midőn az orgona megszólalt [...] *leírom*? Éreztem, két könnyecsepp villant meg a szempilláimon. *Miért? Sem akkor, sem most nem tudok rá feleletet adni*“ (25).

„Mikor árultam el magamat, vagy már rég gyanakszik? *Egész testemben reszketek még most is, midőn szemeinek tompa kifejezésére gondolok*. S holnap vagy tán ma már megjöhet. Mi lesz velem? *Összszavarodott az elmém, s nem látok tisztán érzéseim káoszában*“ (66).

A fenti idézetekből nyilvánvalóan kitűnik az elbeszélő én távolodása a tapasztaló éntől. Az elbeszélő én önmagára reflektál, az időbeli távlat (az esti naplóírás és az esemény megtörténte között eltelt időintervallum) új szempontot nyújt az önmegfigyeléshez. A szövegtükörbe belenéző narrátor nem az írás aktusának pillanatában tekinti meg önmagát. Ebből a szempontból „a naplóíró nem tesz túl az önéletrajzírón: mindvégig ugyanabban a helyzetben marad – az asztalánál ülve, tollal a kezében. Ezért sohasem tudja olyan közvetlenül feljegyezni az eseményeket, mint ahogy azok megtörténtek vele“.¹⁰

Ugyanakkor a pillanatnyiség jelei ott vannak a naplóbejegyzésekben, amikor Mini arról tájékoztat, mi történik a naplóírási tevékenységet körülvevő időszakban:

„Itt ülök ismét a papír előtt, úgy érzem, addig nem tudok elaludni, míg benyomásaimat le nem írtam“ (22).

„Ma lefeküdtem, s ágyban írom e sorokat“ (37).

„Most itthon vagyok a kisházamban, a villanyfény besugárzik idáig az íróasztalomig, s azért csak az a nagy, néma, csendes Campagna előttem...“ (61)

A szövegre, az írás pillanatnyiségára koncentráló azonnali önreflexió is gyakori:

A naplóíró mindig a jelen pillanatra összpontosít. Az írás mint tevékenység időben előrehalad, így az írás alanyának minden bejegyzés alkalmával le kell jegyeznie a maga belső és külső állapotát. Az önelemzés sikerét az adja, hogy a napló szerzője állandóan „visszakapcsol“ előző szövegeire, ekként szembesülve korábbi állapotával s következésképp önmaga idegenségével.

Az „ugyanaz vagyok-e, aki voltam“ kérdésfeltevés a regényben az önelemzés konstatáló, passzív hozzáállásától eltávolodva az önátalakítás,

¹⁰ Cohn, Dorrit, *Áttetsző tudatok*. In: *Az irodalom elméletei*. II. Szerk. Thomka Beáta. Janus Pannonius Tudományegyetem – Jelenkor Kiadó. Pécs, 1996. 185.

önformálás aktív, önmagának arcot és karaktert alkotó hősévé alakítja Mária grófnőt, aki az írásban, saját szövegtükrében leli meg önmagát.

FÁBIÁN ÉVA

CĂUTAREA ARMONIEI PIERDUTE ÎNTR-UN ROMAN-JURNAL DE LA
SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA
Zsigmond Justh, Legenda banului

(Rezumat)

Nobilul maghiar Zsigmond Justh (1863–1894) este o figură caracteristică a sfârșitului de secol al XIX-lea, care întruchipează în persoana sa și în operele sale deopotrivă fenomenul denumit fin-de-siècle, un amestec de decadentă, impresionism și naturalism ce domina viața literară din Franța acelei perioade. De altfel Justh, omul saloanelor pariziene, și-a desemnat ca maeștri pe Zola, Gautier, Goncourt și Baudelaire (printre alții), iar în operele sale s-a străduit să ofere o analiză atentă și sensibilă a cercurilor familiare lui. Rezultatul vizitelor sale anuale la Paris este un jurnal în care figurează toată elita socială și intelectuală a acelor ani, începând cu Sarah Bernhardt, Taine, Bourget și Antocolschi, până la renumitul pictor maghiar Munkácsy. Pasaje din acest jurnal a publicat în schițele sale din cartea *Elementele Parisului* (1889). Ca o replică a acestei lucrări, *Cartea pustei* (1892) conține proză scurtă destinată publicului francez în care-și prezintă țara natală și compatrioții. Romanul *Legenda banului* (1893) este primul dintr-un ciclu de trei romane realizate (planul autorului fiind întrerupt de moartea sa timpurie, din cauza tuberculozei, la vârsta de 31 de ani) în care, luându-l pe Zola ca model, Justh dorește să analizeze viața unei tinere aristocrate care, după o experiență edificatoare în lumea bogaților din Europa de Vest, decide să-și trăiască viața acasă, pe moșia sa, ajutând pe cei nevoiași și trăind o viață simplă și decentă. Romanul are formă de jurnal, gen literar propice autoanalizei.

A HIT ÉS KÉTELY (ÉRTÉK)ALAKZATAI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYAR LÍRÁBAN

Lényegében az új kritika képviselői is felismerték, hogy a modern lírában alapvetően fontos az ironikus szemléletmód érvényesülése. Ez egyrészt annak az új kérdés-horizontnak a strukturálódására mutat rá, amely az alkotó figyelmét a huszadik század elején a klasszikus témákról a nyelv mibenlétére, a személyiség és műalkotás, individuum és világ kapcsolata felé irányította. Az első világháború előtti magyar avantgárd költészetben már utalásokat találhatunk arra, hogy a szubjektív tényezők nyelvi kifejeződése, az egyén és társadalom viszonya alapvetően problematikussá vált a kor embere számára. Maga a nyelvhasználat alakul át ebben az időben. A köznapi beszédformák agitatív, felhívó, identitásmegjelölő szerepe kerül előtérbe a súlyos társadalmi problémákkal küszködő világháborús és azt követő évtized pártosodó, forrongó politikai hangulatában. Az avantgárd irányzatok tudatosan felvállalták a köznapi nyelv szóhasználatát, ennek vulgáris, agresszív, szubkulturális elemeit. Olyan tartalmi, formai eszköztárat használtak, amely gyökeresen új alapokra kívánta helyezni a műalkotás és a megváltozott nyelvi, társadalmi kontextus viszonyát.

Amennyiben tehát, a Nyugat által képviselt liberális eszmék – ha nem is apolitikus de egyfajta – szélsőségesen pacifista vonulatnak tekinthetőek, addig az avantgárd költészet felfedezte magának azt a beszédmódot, amely egy lendületes, agitatív, diktatórikus pozícióból, az élet és a beszéd közötti különbség megszüntetésére törekszik. „A legmagasabb szintű szóbeli intenzitás pillanatában – állapítja meg ennek az elsőként talán Nietzschehez kapcsolható diszkurzív (világ)szemléletnek a jellegéről Peter Sloterdijk – eltorzul az, amit kimondunk; a megnyilvánulás aktusában elég, hamuvá válik minden elképzelés. Nincs többé szemantika, csak gesztusok vannak. Nincsenek már eszmék, csak az energiának vannak formái. Nincs már magasabb érzék, csak földi izgalom van. Nincs már logosz, csak oralitás van. [...] Nincs többé Isten, csak szájmozgások vannak” (Sloterdijk 2001: 123).

Az irodalmi szöveg és valóság referenciális viszonyának helyreállítására összpontosító avantgárd törekvések ugyanakkor, célként tűzték ki a társadalom művészet általi megváltoztatását, az alkotás folyamatát pedig tudatos irányelveket megfogalmazó programok, agitatív kiáltványok előírásaival kívánták szabályozni. Ez a poétikai irányultság viszont, valójában a modernizmus hegelianus hagyományának továbbélésére vezethető vissza: „Nem nehéz látni – mondja Hegel – hogy a mi korunk a születésnek és egy új

periódushoz való átmenetnek a kora [...] A könnyelműség és az unalom, amelyek lábra kapnak a jelenlegi helyzetben, valami ismeretlennek határozatlan sejtelme – mindezek előhírnökei annak, hogy valami más van keletkezőben. Ezt a fokozatos felmorzsolódást [...] megszakítja az újnak a felkelése, amely mint a villám egyszerre állítja oda az új világ alakulatát” (Hegel 1961: 14).

A húszas-harmincas évek fordulójának esztétikai-poétikai koncepciójában azonban, a műalkotás szerepének, a művészet céljainak, a forma és tartalom, újítás és hagyomány viszonyának kérdése távolról sem ilyen egyértelmű többé. Túl erkölcsi értékeken, vagy társadalmi konvenciókon, a második világháború előtti évek alkotói az embert újra mint szenvedélyes lényt kívánják ábrázolni, a maga egzisztenciális magányában, egyéni sorsának kiszolgáltatottjaként. Nem véletlen, tehát, hogy a harmincas évek magyar költészetében az élet és a halál mibenlétének gondolata központi kérdéssé válik. „Tudom, hogy meg kell halnom – állapítja meg a Kosztolányi Dezső egyik kéziratban maradt feljegyzésében. – Egy óriási feladat előtt állok, s majd én is túlesem rajta, mint annyi millió ember a világ teremtése óta. Ez a gondolat minden napomat gyászossá és ünnepélyessé teszi” (idézi Németh 1987: 20). Gyász és ünnepélyesség eme kettősségében pedig a korszak modernizmusának az egyik legfőbb jellemvonása fejeződik ki. Kosztolányi *Marcus Aureliusa* az ember gyengeségét és az elmúlás fájalmát ezzel a sztoikus távolságtartással, tragikus és ironikus pátosszal szemlélő modern magatartást ábrázolja:

*Nem kancsal apostol,
nem zagyva keletnek elmebetegje,
főséges író társ,
együtt a szív és fő,
fájdalom és bölcs messzetekintés,
elhagyatott e sanyarú földön,
az, aki él és az, aki fél és
látja a törvényt, reszketve, de higgadt
léptel megy a sírhoz, az értelem égő
lámpája kezében,
megvetve, mi barbár
mindazt, mi hazugság.*

Az ember önerejébe, egyéni képességeibe vetett bizalom álcájában azonban, itt ironikusan éppen a lét jelentéktelenségére, kilátástalanságára és az individuum elmúlásra ítéltségére mutat rá a beszélő, akárcsak József Attila *Boldog hazug...* vagy *A bűn* című 1935-ös költeményeiben: „Én istent nem hiszek s ha van, / ne fáradjon velem; / majd én föloldozom magam; / ki él, segít nekem.” A modern ember „gyászos-ünnepélyes”

álláspontja ezekben a lírai alkotásokban a passzív léttel való sodródás kifejezőjévé válik, hiszen a vallás és tagadás egymást kioltó kettőssége – és itt talán József Attila későbbi *Nem emel föl; Bukj föl az árból* vagy *Az Isten itt állt a hátam mögött...* című verseire utalhatnánk elsőként – a cselekvés képtelenségét és ugyanakkor az „emberarcú hiány” megtapasztalásába való megnyugvás, belenyugvás lehetetlenségét tükrözi. „Az önmegváltás gondolata ez – állapítja meg *A bűn* című vers elemzése kapcsán Bori Imre –, a társtalanság végső menedéke, amit [a költőnek] nemsokára fel kell adnia, mert az egyén tehetetlen, s az önmegváltás illúzióknak bizonyul” (Bori 1965: 20).

A tizennyolcadik-tizenkilencedik századi perspektíva-váltás ugyanis, amely a vallásos világkép etikai-esztétikai normáit és célkitűzéseit egy haladó, racionális gondolkodásra épülő tudományos világképpel helyettesítette, az első világháború utáni időszakban a társadalom jobbítására irányuló törekvések, a kommunizmus és fasizmus ideológiai célkitűzéseinek devalválódása nyomán mindörökre kérdésessé lesz; a múlt nélküli jövő modern víziójában pedig – amint az a harmincas években nyilvánvalóvá vált – az isteni princípium megkerülhetetlenségét éppen az ember kiolthatatlan transzcendencia-szükséglete tette lehetetlenné. Idézzük fel Kosztolányi Dezső *Esti Kornél éneke* című költeményét:

*Indulj dalom,
bátor dalom,
sápadva nézze röptöd
aki nyomodba köpköd:
a fájdalom.*

A verskezdet könnyedsége bizonyos szempontból mesterkéltnek tűnik, hiszen a dal és fájdalom különválasztásában érvényesülő alkotói pozíció csak egy izonyatos erőfeszítés mozgásba-lendítő és mozgásban-tartó műveletében érvényesülhet. A játékosság helyzeti előnye a tragikummal szemben így csupán addig létezhet, amíg az indítási művelet ereje fenntartható. Ebben a kontextusban pedig már eleve kérdésessé válik az is, hogy egyáltalán „tudja-e irányítani az »én« a dalát, vagyis találunk-e a versben olyan részt, amelyről azt mondhatjuk: ez a dal, és olyan, amelyet az »én« akart” (Menyhért 1998: 40).

A könnyedség és tragikum eldönthetlensége mellett azonban a hit és hitetlenség kérdése is ironikus kettősségben, a temporalitás vagy öröklét dilemmájában körvonalazódik. Az „én” és én(ek) viszonyára tekintve ugyanis, a költemény soraiból nemcsak az állapítható meg, hogy: „az »én« valóban addig él, míg a »te« -nek felfogott dal »él«; ahogy dal is csak akkor van, ha az »én«-nel dialógusba lép” (vö. Menyhért 1998: 41), hanem itt egyúttal arról is

beszélhetünk, hogy a „szépség”, a „szeszélyek” és az írott szöveg mulandóságával vagy időtlenségével egyetemben maga az individuum, azaz a „lélek” temporalitása vagy örökléte is kölcsönösen meghatározott:

*Hát légy üres te s könnyű,
könnyű, örökre-játszó
látó, de messze-látszó
tarkán lobogva száz szó
selymével, mint a zászló,
vagy szappanbuborék fenn
szelek között, az égben,
s élj addig, míg a lélek,
szépség, vagy a szeszélyek,
mert - isten engem - én is,
én is csak addig élek.*

Ha a lélek halhatatlan, akkor az írás és a szövegben képződött én is örökké megmarad, ha viszont mindkettő mulandó, akkor az ember transzcendencia-vágya, de maga a műalkotás, a „dal” is fölöslegessé válhat. Az ironikus eldönthetlenség így végül élet és halál, lét és nemlét problémáját oldja fel a retorikai játékban. Ugyanakkor viszont mindezt a játékosságot lényegében a szerepbe való behelyezkedésnek, ál-arcnak (bohóc-maszknak) is tekinthetjük: „azt, ami vagy te, tettesd, / királyi ösztönöddel / ismersz-e még felettest?” Ebben a viszonyban pedig, azon kívül, hogy a „valóság» és »fikció» a külső szemlélő, a leíró számára nem elkülöníthető” (Menyhért 1998: 41), a sekélység-mélység ellentéte ironikusan felszín és mély más-arcúságára vagy – éppen ellenkezőleg – e két dimenzió egylényegűségére is rámutathat: „Jaj, mily sekély a mélység / és mily mély a sekélység / és mily tömör a hígság / és mily komor a vígság.” Az első esetben, a felszín bohóc-maszkja egy halál-arcot takar, míg utóbbi esetében az elmúlás, a tragikum játékosságban való feloldásának lehetősége, minden és semmi, lét és nemlét elkülöníthetetlen könnyűsége áll fenn.

Tragikum és irónia kölcsönös – egymást fölülíró – meghatározottságában azonban a megszólalás szerep-létét, az írás és jelentés kettősségét az önmaga attitűdjének kétarcúságát is leleplezi a lírai alany:

*Ó szent bohóc-üresség,
szíven a hetyke festék,
hogy a sebet nevéssék,
mikor vérző-heges még
ó hős, kit a halál-arc
rémétől elföd egy víg
álarc*

Az ember-arc így elsősorban egy másik szubjektum számára adottként, az én egységként való megtapasztalása pedig, egy másik személy szemében való tükröződés következményeként, retorikai képződöttségében jelenik meg.

Találón állapítja meg Veres András Kosztolányi *Számadás*-kötetének verseiről, hogy „a keresztény álláspont egyfajta egzisztencialista dekonstrukcióját” valósítják meg (Veres 2004: 306). Vagyis az alkotó az isteni princípium jelenlétét hirdeti egy Isten nélküli világban. De ugyanez elmondható Dsida Jenő *Kóborló délután kedves kutyámmal* című költeményéről is: „Szép dolog átszökkeni az életem, átkarikázni, / átviharozni az ifju mezőkön, az ösztönök útján, / így szabadon, felelőtlenül. Itt van az árok, előre, / mélybe le, dombon fel s ujuj, fel a hegyre, a hegyre...” Hiszen hasonlóképpen az *Esti Kornél énekéhez*, a Dsida-versben is a hit és az elmúlás tragikuma, az életszeretet és a „víg álarc” mögött felsejlő „halál-arc” kettőssége kerül ábrázolásra. A játék és a tragikum viszonya lényegében itt is örökre eldönthetetlen, a „Szép dolog átszökkeni az életem”- verssor ugyanis, a túlvilági lét reményében a halált eufemizmussá szelídítő alakzatként, és a modern értékhány ironikus pátozszaként egyaránt értelmezhető. Ami ezért a vallásos meggyőződésben feloldható lenne, az tragikum a modern gondolkodás irányából, és a kettő ellentéte mindaddig fennáll a huszadik század embere számára, ameddig a kétely (mely a kartézianus világszemlélet alapvető meghatározója) és a félelem (éppen a racionálisan fölfoghatatlan elmúlás bekövetkeztének szükségszerűségét illetően), még a hit árnyékában is mindig újrateheremődik. „Súlyos teher e földi lét nekem. / Úgy mondják, mély-álomban meggyógyulhatok... / De nem lehet, aludni nem tudok. / S a lelkem göggyén nem változtatok” – állapítja meg a *Részeg éjszaka* című Füst Milán-költemény beszélője, az Éden elvesztésének, a modern ember tragikus öntudatra-ébredésének és e létszemlélet visszafordíthatatlanságának tapasztalatában. Majd ironikusan hozzáteszi: „Oh némely ember alszik zsákokon, / Befal, ledől s horkolván sose lát / Bozontos mellű éjszakát. [...] Oh elhamvadni volna jó / És feltámadni megint részegen... / Részeg király volnék egy nagy hegyen.” Egy effajta világlátás, az individuum egzisztenciális magányának, a megvált(hat)atlanság gondolatának és a megszólalás hiábavalóságának a belátásával párosul, akár csak a *Panasz* vagy a *Cantus firmus* emblematis soraiban: „Mindennek el kell múlni / elébed járul Jézus / fejet hajt aztán elmegy // élő parázs a talpán / némaság ül a nyelvén / béna szívében kétely / siket agyában átok [...] százszor is megfiadzik / magát emészti falja / vak ember lesz a végén / sírna de nincs ki hallja...”

Az individuum modern fogalma tehát, eleve feltételezi a társtalanság, az egyed(ül)lét és a haláltól való rettegés előtérbe kerülését. „Tudatunkban – mondja Northrop Frye – elsődleges helyet foglal el az a gondolat, hogy meg fogunk halni, ez pedig azt jelenti, hogy kezünk minden munkája, civilizációnk minden teljesítménye magán hordja a halál tudását” (Frye 1995: o.n.). Ezért

találhatunk rá Dsida Jenő 1938-as *A sötétség verse* című lírai alkotásában is arra az ironikus-allegorikus beszédmódra, amelyben a megszólaló a minden ember számára sorsként rendeltetett elmúlás könyörtelen tragikumát érzékelteti:

*...Mondd, kissé mártottál-e már
hófehér cukrot barna lébe,
egy feketekávés pohár
keserű, nyirkos éjjelére?
S figyelted-e: a sűrű lé
mily biztosan, mily sunyi-resten
szivárog, kúszik fölfelé
a kristálytisza kockatestben?
Így szívódik az éjszaka
beléd is, fölfelé eredve,
az éjszaka, a sír szaga
minden rostodba és eredbe*

És lényegében ugyanez az esztétikai-poétikai magatartás jellemző a Dsida-költészet korábbi darabjaira – például a közismert *Nagycsütörtök* soraira – ahol a kétely, bizonytalanság, (ön)bizalomhiány és az embertársakkal való kapcsolatteremtés elmaradása válik jelentésadóvá: „Körülnéztem: szerettem volna néhány / szót váltani jó, meghitt emberekkel, / de nyirkos éj volt és hideg sötét volt, / Péter aludt, János aludt, Jakab / aludt, Máté aludt és mind aludtak...” Az Evangélium szövegére utaló allúziók itt a várakozás és reménytelenség kettősségét mutatják fel akárcsak az *Olvadó jégvirág* szövegében: „Ébredő, fanyar boroszlánok / símulnak a nagy sziklasírra / s bent fekszik Lázár némán, hidegen. / Harmadnapos halott.”

Az az identitás- és közösségtudat azonban, amely a húszas-harmincas évek lírájában, Dsida Jenő, Szabó Lőrinc, József Attila vagy Kosztolányi Dezső költészetében megjelenik, éppen az azonosság és különbözőség játékaként is leírható pozicionáltsága miatt válik az elidegenülés egyik okává. A modern gondolkodás ugyanis, mindig csak az (egy)én viszonyából képes létrehozni a „mi”, „te” vagy „ő” fogalmait, és ezzel egyben saját (el)külön(ült) helyét is megjelöli egy heliotropikus (Én) viszonyt tükröző nyelvi szerveződésben. Egy ilyen poétikai attitűd viszont, nemcsak az individuum magára utaltságának (f)elismerését jelenti, de a vallásos hit hagyományos formáinak átélését is lehetetlenné teszi a beszélő számára. Idézzük fel az egyik 1936-os József Attila vers, a *Kész a leltár* első szakaszát:

*Magamban bíztam eleitől fogva –
ha semmije sincs, nem is kerül sokba
ez az embernek. Semmiképp se többbe,*

*mint az állatnak, mely elhull örökre.
(Kész a leltár)*

Az emberi lét jelentéktelensége, elmúlásra ítéltsege kerül szembe ebben a József Attila-költeményben a megidézett *XC.-zsoltár* mindenható Istenének hatalmával: „Tebenned bízunk eleitől fogva, / Uram, téged tartottunk hajlékunknak. / Mikor még semmi hegyek nem voltak, / Hogy még sem ég, sem föld nem volt formálva, / Te voltál és te vagy erős Isten, / És te megmaradsz minden időben.” - áll a Szenczi Molnár Albert zsoltárának szövegében.

A huszadik századi ember magára utaltságát, Istenhez fűződő viszonyának kétarcúságát, ellentmondásosságát, a lemondás és tiltakozás, remény és szkepticizmus kettősségének ábrázolását azonban ugyanígy megtalálhatjuk Füst Milán *Önarckép* című költeményében: „Horgaselméjű s szikár / Aggastyán akarok én is lenni, olyan, mint maga az Úr...” A hasonlat retorikai álarcában – vagyis az ember Istenhez való látszólagos hasonlóságának ábrázolásában – a beszélő itt ironikusan éppen azt a mérhetetlen távolságot, egyedüllétet tárja elénk, ami a modern individuum számára osztályrészül adatott. Az istenfogalom antropomorfizálódása és demisztifikálódása pedig a racionálisan (f)elfog(ad)hatatlan (örök)lét és az egyén transzcendencia-szükséglete közötti feszültség tragikumának kifejezőjévé válik:

*Négy izzó fal mered reám csupán, –
Az Úristennek vörhenyes haragja, –
Majd bólogatva, lassan elmegyek.
S mint ki régen hordja már szívében a halált, –
Kárvallott számadó, megbántott régi szolga
S ki birót ment el keresni, de nem talált.*

Ugyanez a viszony kerül ábrázolásra Szabó Lőrinc *Gyermek és bolond* című költeményének zárósoraiban is. Hiszen a bolond és Isten fogalmainak szemantikai összekapcsolódása valamint a látszólag közösként ábrázolt emberi és isteni attribútumok (magányosság, tékozlás, teremtés) ironikusan éppen e két (id)entitás egymástól való végtelen eltávolodását vetítik elénk:

*Nagy a világ s láttuk elégszer:
szépség s igazság ritka vágy,
győz a tömeg s a butaság,
ahogy a tömegben a kényszer.*

*Mi mégis csak nézünk magunkba,
bár reménytelen ez a munka:
– „Igy szebb lesz!” – szól bennünk a gyermek.*

*S szól a bolond: – „Más ki segítsen?
Tékozlom magam és teremtek,
magam kedvére, mint az isten”*

Az Istenhez fűződő viszony ugyanis lényegét tekintve hermeneutikai viszony, ami azt jelenti, hogy mindenkor csak az ember és Isten közötti távolság (felismerésében vagyunk képesek kiteljesíteni, annak a tudatában, hogy a tőlünk különbözőt „magunk elé tudjuk állítani úgy, ahogy van” (Gadamer 2003: 90). Egy ilyen kapcsolat nem a tudományos megismerés (szubjektum–objektum) irányultságában jön létre, hanem az odafigyelés alázatát, a szeretetet és a kérdés nyitottságát feltételezi. A modern ember azonban, általában önmagát állítja minden (pár)beszéd fókuszába, azaz csak egy olyan (állás)pontból tud megszólalni, amely „a vele szembekerülő tárgyasulásban, vagyis az afölött való úrrá-levésben tapasztalja meg a létező[k]höz fűződő alapviszonyát” (Heidegger 2003/b: 232). A saját szubjektivitásában „ego”-ként értelmezett individuum így képtelenné válik a valódi dialógus létrehozására és fenntartására, próbálkozásai nem jutnak túl az önmagára-irányultság és a „másik”-at objektumként definiáló magatartás határán. A húszas-harmincas évek költője talán csak néhány esetben képes arra, hogy meghaladja ezt a korlátozott nézőpontot, például Dsida Jenő: *Templomablak; Tíz parancsolat; Nyáresti áhítat; Álmodsz...* című alkotásaiban (Cs. Gyimesi 1999: 149–55).

A modernizmus érték és identitásválsága tehát, lényegében egy olyan hiányként értelmezhető egzisztenciális állapot, amely a személyiséget a reménytelenség és illúziótlanság passzív megismerésére kárhozhatja, de ugyanakkor egy rejtett lehetőségpotenciál fényében az illúziókkal való végleges leszámolást is lehetetlenné teszi. A rendez szokott értelem magát a világ egységének felbomlását és az ember magára maradottságát tragikumként, a kartézianus gondolkodás csődjét pedig „világhiány”-ként, egyfajta egzisztenciális válságként éli meg. A modernizmus tragikuma így, egy elveszett vagy eljövendő más-ként való lét metafizikai feltételezésében írható le, egy olyan tudattalan paradigmatis viszonyrendszer elszakíthatatlan elemeként, amelyet Habermas szavaival: „egyrészt a folyamatos, még a forradalmi tettet is magába foglaló hagyományosor, másrészt az elváráshorizont túlsúlya a történelmi tapasztalatok elsajátítandó potenciálja” határoz meg (Habermas 1998: 17). Nem véletlen, hogy a harmincas évek közepétől kezdve a magyar költészet poétikai irányultságában a tragikum és a vallomásos-jelleg némiképpen háttérbe szorítja az univerzum elemeit szintézisbe foglalás szándékát, az egyetemes összefüggések személytelen ábrázolásmódját. „A logosz megtestesülésének helyét elfoglalja a phüszisz nyelvvé válása” – állapítja meg találóan Peter Sloterdijk (Sloterdijk 2001: 129). És amint az egzisztencializmus és a pszichoanalízis a huszadik század harmincas éveiben nyíltan ki meri fejezni kételyeit a klasszikus modern gondolkodás

paradigmáinak érvényességét illetően, ugyanúgy képes végül az eszme és élet egymásnak feszülő kettősségében (Eszme–élet) az ontológia – egy ékezet erejéig – felülírni a racionalizmust: *Eszmélet*. A *Medáliák*-ciklus chiffre-szerű tömörítettségével ellentétben ugyanis –, amely talán a tiszta költészet csúcsteljesítményének is tekinthető József Attila költői életművén belül –, az *Eszmélet*ben a látszólag játékos önábrázolás válik az egyéni érvényesülés lehetetlenségének, a fölöslegesség belátásának tragikus-ironikus kifejezőjévé:

*Sovány vagyok, csak kenyeret
Eszem néha, e léha, locska
Lelkek közt ingyen keresek
Bizonyosabbat, mint a kocka.
Nem dörgölődzik sült lapocka
Számhoz s szívemhez kisgyerek.*

A nincs és lesz azonosítása az illúziók és az öncsalás, az emberi gondolkodás rendszerszerűsége és az emberellenes áttekinthetetlen valóság képei együtt jelennek meg a társadalompolitikai ideológiák és a kognitív, intellektualizáló tudományosság hiábavaló törekvéseinek ironikus leleplezésével: „Csak ami nincs, annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág, / ami van, széthull darabokra.”

Ebben a viszonyban pedig, az emberi lét tragikus determináltságának tapasztalata a szabadság fogalmának érvényességét is képes megkérdőjelezni: „Fülett a csend - egyet ütött. / Fölkereshetnéd ifjúságod; / nyirkos cementfalak között / képzelhetsz egy kis szabadságot - / gondoltam. S hát amint fölállok, / a csillagok, a Göncölök / úgy fénylenek fönt, mint a rácsok / a hallgatag cella fölött.” S – bár látszólag a szabadság itt egyértelműen az elveszített fiatalság fogalmához kötődik – a „képzelhetsz”-ige és a feltételes mód elsősorban imaginációt és nem emlékezést sürgető jelentése egyben a két fogalom összekapcsolhatóságának kétségbe vonását is lehetővé teszi. Hiszen az ifjúságban még létezett, de a felnőttkorban már elveszettek hitt szabadság elsősorban nem a megtapasztalás, a „nosztalgikus emlékezés” állapotához, hanem a beleképzelés lehetőségéhez kötött.

A „képzelhetsz egy kis szabadságot”- állításban tehát, nem csupán arról van szó, hogy: „az én jól tudja, hogy a szabadságból neki jutó rész nem elégséges, több illelné meg, vagy legalábbis többre lenne igénye” (Tverdota 2004: 202), hanem talán arról is, hogy az elképzelés és emlékezés fogalma közötti szubsztanciális különbség folytán a szabadság a beszélő számára csupán illúzió, sem az ifjúság, sem a felnőttkor nem rendelkezik ilyen attribútummal. A *Börtöncella* megnevezés, amelyet a költő az idézett szövegrészlet egy előbbi változatának adott, ebben a kontextusban az emberi lét egészének az eredendő

végességben, az elmúlásban elkerülhetetlenül kiteljesedő determináltságára vonatkozik.

Az ifjúság és szabadság viszonyának ugyanilyen ironikus kétségbe vonása érhető tetten az egyik utolsó József Attila vers, a *Talán eltűnök hirtelen...* soraiban. A fiatalság szabadsága ugyanis – abból következően, hogy a „hittem” ige éppen annyira vonatkoztatható a „szabadság”, mint az „öröklét” fogalmaira – itt hasonlóképpen visszavonásra kerül mint az ifjúság öröklétének gondolata: „Ifjúságom, e zöld vadont / szabadnak hittem és öröknek / és most könnyezve hallgatom, / a száraz ágak hogy zörögnek.”¹ És még mindig József Attila költészeténél maradva, talán a szabadság, rend és ráció modern tapasztalatának effajta (ön)ironikus megkérdőjelezése, a tragikus determináltság érzése fogalmazódik meg a *Világosítsd föl* szövegében („mivelhog rend kell a világba, /a rend pedig arravaló, / hogy ne legyen a gyerek hiába / s ne legyen szabad, ami jó”) és a később keletkezett *Légy ostoba* című szonettben:

*Légy ostoba. Ne félj. A szép szabadság
csak ostobaság. Eszméink között
rabon ugrálunk, mint az üldözött
majom, ki tépi ketrecének rácsát.*

A modern ember értékválságának, a léttől-fosztottság megtapasztalásának tragikuma azonban legplastikusabban éppen Kosztolányi Dezső *Számadás*-kötetének utolsó költeményében, az *Ének a semmiről* című versben kerül kifejtésre: „Amit ma tartok, azt elejtem, / amit ma tudtam, elfelejtem, / az arcomat kezembe rejtem, / s elnyúlok az üres sötétben, / a mélyen-áramló delejben.” Hiszen a lemondás, a látszólagos belenyugvás mögött itt ironikusan éppen a(z) (f)elfog(ad)hatatlanság, a tiltakozás és az élni akarás válik fontossá a megszólaló számára; a halál megértésében, a haláltudat „megélésében” pedig ilyenképpen korántsem a „megtapasztalás” kíván(csi)sága, hanem az elszakadás, a(z elképzelt) léttől-fosztottság állapotának a fájdalma kerül előtérbe. A szöveg nyelvi (meg)képződésének figuratív mozgásában a halál közelségétől való félelem effajta megnyilvánulásaként értelmezhető az *Ének a semmiről* szövegében az a tendencia is, amely a szorongást csupán egy – magától a beszélő szubjektumtól elkülönülő – „te”-ként aposztrófált (id)entitás megszólításában teszi a nyelvi kifejezés számára hozzáférhetővé: „Ha félsz, a másvilágba írd át, / verd a halottak néma sírját / tudd meg konok nyugalmuk írdát”. Ebben a kontextusban viszont, a (halál)félelem (el)takar(it)ásának intenciójához hasonlóan az „ismerősebb”, „otthonos” „tudjuk ezt rég” megállapításokat iróniának tekinthetjük, hiszen a semmi – amint azt Heidegger találóan megjegyzi

¹ Az utólagos ráeszmélés ilyen sajátos esetével találkozhatunk azonban a *Mama* című költeményben is, ahol éppen a cselekvésképtelenség, az egyéni tett megbánásának, a lehetőségek kihasználhatatlansága miatt érzett kétségbeesésnek a hiábavalóságára mutat rá a beszélő.

– valójában „nem vonz magához, minthogy lényege szerint elutasító” (Heidegger 2003/a: 114). Nem véletlen, hogy a halált és a halálról való tudását a beszélő csak az élet fogalmaival, az életre jellemző metaforikával képes körülírni:

*Szokatlan-új itt ez a köntös,
pár évre szóló, szűk, de göncös,
rossz gúnya, melyet a könny öntöz,
beh otthonos lesz majd a régi,
a végtelen, a bő, közömbös.*

*Én is öröktől ebbe voltam,
a semmiségre ráomoltam,
míg nem javultam és romoltam,
tanulni sem kell, tudjuk ezt rég:
eltűnni és feküdni holtan.*

A halál állapotának, a semminek a megnevezése tehát, itt korántsem tekinthető egyfajta néven szólításnak, amiként azt a szövegben megképződő jelentés látszólag ilyenként állítja be.² A beszélőt ugyanis, éppen a nyelv metafizikai rendszerét a (meg)szól(al)ás pozícionáltságából meghaladni képtelen volta akadályozza meg abban, hogy megért(es)se ezt a kérdést. „A lét, amit meg lehet érteni: nyelv – mondja Gadamer – bármelyik legyen is az a nyelv, amelyikben mozgunk, sohasem jutunk máshová, mint a világnak egy táguló aspektusához, »látásához«” (Gadamer 2003: 523, 494). A költemény egyetlen olyan pontja, amely e metafizikai körből való kilépést és a halál élőként való megtapasztal(tat)ásának képtelenségét belátja, és ezzel – paradox módon – a megoldás lehetőségét is felveti a költészet számára a „de nem felelnek, úgy felelnek” –felismerés.

Az *Ének a semmiről* ezért, a látszat ellenére elsősorban nem a „Miért van egyáltalán létező, nem pedig inkább Semmi?” (Heidegger 2003/a: 121), – metafizikai alapkérdés kifejez(öd)ésében közelíthető meg, hanem egy olyan esztétikai-poétikai irányultság kiteljesítőjeként, amely a megsemmisülés elfogadhatatlanságának ironikus leleplezését érvényesíti. Hiszen maga a beszéd alapvető léthez-kötöttsége, a megszólaló itt-léte teszi lehetetlenné a nemlét állapotának szavakba foglalását. A kimondás lehetetlensége, a(z) (el)hallgatás így az ember és a világ ontológiai viszonyának egyik leglényegesebb tapasztalatává válik.

² Ebből a nézőpontból sokkal őszintébbnek tűnhet számunkra az 1924-es Kosztolányi-vers, az *Utolsó kiáltás* tragikus hitvallása, bár a teljes megsemmisülés fájdalmára, „az örök sötétség”-re a beszélő itt is csak egy aposztrofikus, antropomorfizáló megszólításban képes rámutatni: „Én nem hiszek semmiben. / Ha meghalok, a semmi leszek, / mint annak előtte, hogy / e földre születtem. Szörnyű. / Hozzád kiáltok majd utólszor. / Légy jó anyám, örök sötétség.”

„Hallgatok, pedig szívemben nő az árnyék” – jelenti ki az 1939-es *Alkonyat* című Radnóti-vers beszélője, de a hang effajta elveszt(öd)ése jellemző József Attila utolsó költeményeire is:

*A semmi ágán ül szívem,
kis teste hangtalan vacog.
Köréje gyűlnek szeliden
S nézik, nézik a csillagok.
(Reménytelenül)*

„Csak az igazi beszélésben – állapítja meg Heidegger – lehetséges a tulajdonképpeni hallgatás. A jelenvalólétnek ahhoz, hogy hallgathasson, mondanivalóval kell rendelkeznie, azaz rendelkeznie kell önmaga tulajdonképpeni és gazdag feltárultságával. Ekkor a hallgatagság megnyilatkozik, és véget vet a »fecsegésnek«. A hallgatagság a beszélés módusaként oly eredendően artikulálja a jelenvalólét értelmességét, hogy belőle származik az igazi hallani-tudás és az áttekinthető egymássallét” (Heidegger 2004: 195–6). És talán nem véletlen, hogy a két világháború közötti magyar költészetben az eszmélkedés, az ember gondolkodó létének és az egyéni élet megértésének legvégső pontja is éppen ezt a hallgatásként kiteljesedő (ironikus) beszédet állítja előtérbe:³

*Igy iramlanak örök éjben
kivilágított nappalok
s én állok minden fülke-fényben
én könyöklök és hallgatok.
(Eszmélet)*

A teológiai hermeneutikában – mutat rá Hans Robert Jauss – ismert a „beteljesedett kommunikációban önmagát megszüntető párbeszéd” éppúgy, mint a „széteső dialógus” formája. Az Isten és ember közötti hallgatásban lényegében ez a beteljesültség jut érvényre: „»akik el vannak választva egymástól, azoknak még beszélniük kell, akik egyesültek, azok hallgatnak – az ember hallgat, mert már minden megtépett és elmondott«” (Jauss 1999: 288–9).

Ebben a viszonyban, a létmegértés és önmegértés metaforája a fül és nem a száj. Hiszen aki beszél az nem hall(gat)hat és ilyenképpen – amint azt jelezni igyekeztünk – nem is hall. A lét (ki)hallgatható, de nem a beszédben, hanem a(z)

³ „[M]íg a korábban született művekben a csönd a tűnődés-szemlélődés folyamatában jelent meg, s a vers végén – a felismerés pillanatában – a hallgatásban, pontosabban az elhallgatásban öltött testet, addig itt az elhallgatás az eszmélet, sőt a feleszméltség állapotát hivatott megtestesíteni.” – állapítja meg találóan Szigeti Lajos Sándor (Szigeti 1988, 249–340). Vö. Uő., *A csöndbe térnek a dalok*. In: A József Attila-i teljességigény. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1988: 249–340.

(el)hallgatásban. Radnóti Miklós 1938-as *Hajnali kert* című költeményének sorai kiválóan érzékeltetik ezt a poétikai irányultságot:

*Ülünk a fényben, hallgatunk,
fejünk felett a nap kering
s leheletével szárogatja
harmattól nedves vállaink.*

Az univerzum emblemikus alakzatai, a maguk antropomorfizált (jelen)létében itt inkább az együttérzés és a gondoskodás, mint az idegenség vagy a fenyegetés szándékára utalnak, akár csak az előbbieken már idézett József Attila vers, a *Reménytelenül* szövegében.

A mindennapi valóság tapasztalatát – írja Szent Ágoston – a látás metaforájával nevezzük meg: „Nem mondjuk: halld csak, valami vöröslök. Vagy: szagold meg, hogy csillog. Vagy: ízleld, milyen fényes. [De] beszélünk így: nézd, micsoda zengő, mennyire illatos, nézd, milyen az íze, nézd, milyen kemény. A látás feladatát ugyanis – benne első hely szemünket illeti – kisajátítja más egyéb érzékünk is valamiféle hasonlóság címén, amikor egy-egy dolog ismeretére törekszik” (Szent Ágoston 1987: 327–8). A hagyomány létmódja azonban, egészen más természetű, mint a valóság érzéki közvetlenségének tapasztalata. A hermeneutikai jelenség „a hallás lehetőségén alapul”, állapítja meg Gadamer egy, a Szent Ágoston szövegéhez hasonló retorikai fordulattal élve: „a hallásnak elsőbbsége van a látással szemben. [...] Akit megszólítanak, akihez szólnak, annak – akár akarja, akár nem – oda kell hallgatnia. Nem tud úgy másfelé hallgatni, mint ahogy el lehet nézni valami mellett úgy, hogy egy meghatározott irányba tekintünk” (Gadamer 2003: 510). A hall(gat)ásnak pedig ebben a kontextusban, paradox módon sokkal több köze van az íráshoz – amelyben a hagyomány potencialitásként élénk állhat – mint a beszédhez, mely a mindennapi tapasztalatot közvetíti.⁴

A beszéd tehát, amely a huszadik század emberének végső soron a megismerés, a metafizikai valóság leírásának eszközét jelenti, az individuum számára nem jelenhet meg többé az egzisztenciális kérdések megragadásának megbízható útjaként. A (modern) költészetben a lét lényegében szavak által kifejezhetetlenné válik: „A lét dadog, / csak a törvény a tiszta beszéd” (*Óda*). Hiszen az isteni kinyilatkoztatás egzisztenciális elsőbbségét hirdető paradigma a modernizmusban elvesztette jogosultságát az anyag elsőbbségével szemben. A keresztény kijelentés helyett ugyanis, mely szerint: „[a]z Ige testté lett, itt élt

⁴„A hermeneutikai tapasztalatnak sokkal inkább az az értelme, hogy az összes többi világtapasztalattal ellentétben, egészen új dimenziót tár fel, a mélységdimenziót, melyből a hagyomány eljut azokhoz, akik jelenleg élnek. [...] A hagyomány nyelv, s a hallgatás, amely megérti [olvassa], saját nyelvi viszonyába vonja be a hagyomány igazságát, amikor értelmezi a szövegeket” (Gadamer 2003: 510–1).

közöttünk” (vö. János Evangéliuma 1.4.), a materialista gondolkodás az egyetlen valóságos (lét)dimenzióknak tekintett földi világ nyelvi kifejezhetőségét, az ember és a természet leírását helyezi elméleti vizsgálódásai központjába. Az írással, információval ellentétben pedig, amely egyben az élet metaforájának is tekinthető, ilyenképpen maga az anyag, a halál válik a lét elsődleges ontológiai ismérvévé: „De szorgos szerveim, kik újjászülnék / napról napra, már fölkészülnek, / hogy elnémuljanak” (*Óda*). Ebben a viszonyban az ember egyetlen attribútuma a mulandóság, a legfőbb tapasztalat pedig az idő, amely a test romlásában nyer értelmet: „te kezdted el s te hozod meg a véget, / teremtöm vagy és te vagy az ítélet / bűnömre, a Te bűnödre, hogy élek!” -állapítja meg Szabó Lőrinc *Megnyugvás* című költeménye, az „Idő”-höz szóló aposztrofikus-prosopopeikus beszédmódban. És lényegében ugyanerre a kérdésre reflektál Dsida Jenő 1938-as keltezésű, *Már majdnem elfeledted* című költeménye ironikusan: „nem fogod tudni elkerülni, / nem tudsz előle menekülni, / pedig már majdnem elfeledted: / – Senki sem halhat meg helyetted.”

A semmire való fülelés tehát – amely a huszadik század embere számára egyfajta végső transzcendentális állás-pontnak is tekinthető – így magának az élet és halál különválaszthatatlanságának a (f)elismerése is. Lét és nemlét hangja egygyé formálódik a csönddel, hiszen finalitásában e két ontológiai státusz megkülönböztetettsége értelmét veszti:

*A hideg úrron holló repül át
s a csönd kihűl.
Hallod-e, csont, a csöndet?
Összekoccannak a molekulák.
(Téli éjszaka)*

A metafizika (nyelvi) börtönébe zárt egyén önmagára és a nyelvre irányuló külső reflexióinak kísérlete egy effajta viszonyban ugyanúgy illúzióvá válik: „ügyeskedhet, nem fog a macska / egyszerre kint s bent egeret” (*Eszmélet*), mint a tudat és a lét, a fent és a lent racionálisan megkülönböztetett kettősségének a felcserélhetősége: „nem volna szép, ha égre kelne / az éji folyó csillaga” (*Ars poetica*). És talán ezért is kerülhet előtérbe ezekben a versekben a szöveg írásjellegének a hangsúlyoz(ód)ása, a szóbeliségnek az egységes én-konstruktum identitását és autoritását megőrző törekvéseivel szemben; ezért játszik és burjánoztat József Attila utolsó verseiben: *Jön a vihar...*; *Ars poetica*; „*Költőnk és kora*”. Hiszen a beszéd megszűnt végső soron nemcsak a hallgatásban, hanem a nyelvi képződmény tudatos szétbomlásában, a pusztán cél nélküli artikuláció felé való (el)fordulásban is megvalósítható:

*Ime, itt a költeményem.
Ez a második sora.*

*K betűkkel szól keményen
címe: „Költőnk és Kora”.
Ugy szállong a semmi benne,
mintha valaminek lenne
a pora...*

(Költőnk és Kora)

Nem csupán arról lehet itt szó tehát, hogy: „[a] hang szövegnek való alávetettsége [...] annyiban szembesít az olvashatatlan-*ság* allegóriáival, amennyiben vagy a hallgatás alakzataiba torkollik [...] vagy pedig egyszerűen megfosztja a hang átvevőjét attól, hogy a »fölfeslő« textúra ellenében jelentékcontinuummá formálja a betűk beszédét” (Kulcsár Szabó 2001: 35), hanem arról is, hogy a költészetnek – ha a lét modalitását kénytelen megnevezni – a harmincas évek poétikai tapasztalatában ironikusan távol kell maradnia bármilyenfajta referenciateremtés szándékától. És talán ezért válik fontosabbá Füst Milán számára is a gondolkodás és az írás (a maga szakrális entitásában), mint a gondolat amelyet kifejezni hivatott, vagy mint a szavak értelme, amelynek leképzését a nyelv, bár az eredendő tropikusság és a jelentés rögzíthetetlensége folytán képtelen, de köteles elvégezni. „Azt hiszem – állapítja meg *Naplójában* – hogy az ember részéről a legnagyobb lemondás az, hogy a dolgok megfejtéséről végképp le tud mondani, mégis hajlandó arra, hogy tovább gondolkozzék” (Füst 1999: 761).

Amennyiben viszont a megtapasztalt lét nem beszélhető ki anélkül, hogy eredeti intencionáltsága a másokhoz, egy másikhoz való fordultságában elvesztődne, akkor nem marad más hátra, mint az írás eszköz-jellegének a feladása és az értelmezés szubjektivitásának, temporális érvényességének az elfogadása. Ez a belátás így végső soron egy olyan felismeréshez vezet, amely – a kartézianus gondolkodás lényege felől nézve – feleslegessé tesz minden alkotómunkát. Hiszen, ha a nyelv voltaképpen uralhatatlan a költő számára, akkor a személyiség egységessége magában a szövegben való megőrződésében is illúzióvá válik, az alkotás eredetiségének hite pedig – mint alapvetően az individuum egyediségéhez köthető funkció – szertefoszlik. A húszas-harmincas évek költészete ebben a perspektívaváltásban tehát végül elérkezik a szubjektum integralitásának és a nyelv kifejezőerejének cáfolatáig, gondolkodás és kifejezésmódjában eljut egy meglévő világszemlélet tarthatatlanságának felismeréséig, azonban ezt az állapotot legtöbb esetben nem tudja meghaladni. A kora eszméitől elidegenedett, tehetetlenségre kárhozottatott individuum viszonya a valósághoz, ebből a nézőpontból többnyire a tragikus-ironikus ábrázolásmódban teljesedik ki: „Csatátér a világ, s minden csuromvér lett, / mióta az írást legyőzte az Élet” – állapítja meg Babits Mihály *Ritmus a könyvről* című 1929-es költeménye, a (textuális) hagyománnyal, a múlt értékeivel szemben az objektív

megismerést, az újítás és fejlődés mítoszát előtérbe állító modernizmus létszemléletére reflektálva.

„[A] modernség – jegyzi meg Paul de Man –, amely alapján véve az irodalomról való leválás és a történelem visszautasítása, olyan alapelv egyben, amely tartósságot és történelmi létezését kínál az irodalomnak.” Az alkotó, egy effajta kontextusban: „nem mondhat le arról, hogy ne legyen modern, de rá sem bírhatja magát az elődöktől való függésre – akik egyébiránt ugyanebben a helyzetben voltak” (de Man 2002: 291).

Csakhogy az egzisztenciális válság, amely a szubjektum identitásának nyelvi kifejezhetőségét, a nyelv uralhatóságát és valósághoz kötöttségét kétségbe vonja, egyben egy új létmódot ad a szövegnek. Az isteni teremtés és kinyilatkoztatás nyelvisége: „Kezdetben volt az Ige, és az Ige volt az Istennél, és Isten volt az Ige” (vö. János Evangéliuma 1.1.) ugyanis, nemcsak az ember és a világ eredendő nyelvhez-kötöttségének gondolatára utal, hanem a teremtés isteni attribútumának ember általi megismerhetetlenségére is. A költő feladata ilyenformán nem a teremtés, hanem a megőrzés, az írás megőrzése. Az emberi szó alapvető referencia nélküliségére, a befogadás reflektív, (ön)feltáró jellegére és a szövegolvasatban (újra)teremtődő (fiktív) beszélő szerepére mutatnak rá ironikusan a *Tíz parancsolat* című Dsida-töredék kezdősorai: „Én vagyok a Te távoli / társad és örökös barátod, / kinek kezét sose fogod meg / s igazi arcát sose látod. / Én is, mint te, egyazon úton / járok szüntelen körbe-körbe / s éjszakánként ugyanúgy nézek / önmagamba, e furcsa, görbe, / törött és fátyolos tükörbe.” Hiszen a címben megjelenő allúzió és az egyes szám első személyű, aposztrófikus beszélői irányultság itt egyaránt szolgál(hat)ja a megszólaló elfe(le)dését, de a költemény megszólítottjának kilétét és a (pár)beszéd célját is örökre kérdésessé teszi.

Az irónia – ebben az értelemben – egy olyan képtelen elvágyódásként határozható meg, amely a dolgokra való hivatkozás terhétől megszabadulni akaró diskurzus önmegsemmisítő működésében létrejön. Az isteni szó, az Ige ugyanis – transzcendentális nézőpontból – elsődleges a világgal, az anyag valóságával szemben, az emberi kommunikáció viszont, a történelem és időbeliség börtönébe zárt működésként érvényesül, akárcsak a kifejezés tökéletlenségéhez a testmozgások, gesztusok, hangok és jelzések végtelenségéhez láncolt lélek. Csupán nyomok vannak számunkra, eredet nem létezik, állapítja meg Derrida: „A nyom [pedig] nemcsak az eredet eltűnése, azon a diskurzuson belül, amelyet folytatunk, és aszerint az ösvény szerint, amelyet követünk, azt is jelenti, hogy az eredet még csak nem is tűnt el, hogy sohasem jött létre, csupán reciprok módon egy nem-eredet, a nyom által, ami így az eredet eredetivé válik.” (Derrida 1991: 98).

IRODALOM

- Angyalosi Gergely 1996. *A név és aláírás problematikája Jaques Derrida műveiben.* Filológiai Közöny/2.
- Ágoston, Szent 1987. *Vallomások.* Gondolat Kiadó. Budapest.
- Bori Imre 1965. *A „semmi ágán.”* Eszmék, látomások. Forum Könyvkiadó. Újvidék.
- Cs. Gyimesi Éva 1999. *A pajzán angyal (A szent és a profán Dsida költészetében).* Kritikai mozaik. Polis Könyvkiadó. Kolozsvár.
- de Man, Paul 2002. *Irodalomtörténet és irodalmi modernség.* Bókay–Vilcsek–Szamosi–Sári (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása.* Osiris Könyvkiadó. Budapest.
- Derrida, Jaques 1991. *Grammatológia (első rész).* Életünk-Magyar Műhely Kiadó. Budapest.
- Frye, Northrop 1995. *A Biblia igézetében.* Hermeneutikai Kutatóközpont. Budapest.
- Füst Milán 1999. *Teljes Napló II.* Fekete Sas Kiadó. Budapest.
- Gadamer, Hans Georg 2003. *Igazság és módszer (Egy filozófiai hermeneutika vázlat).* Osiris Kiadó. Budapest.
- Habermas, Jürgen 1998. *A modernség időtudata és szükséglete a magában megbizonyosodásra.* Filozófiai diskurzus a modernségről. Helikon Kiadó. Budapest.
- Jauss, Hans Robert 1999. *Recepcióelmélet, esztétikai tapasztalat, irodalmi hermeneutika.* Osiris Kiadó. Budapest.
- Hegel, G. W. Friedrich 1961. *A szellem fenomenológiája.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Heidegger, Martin 2003/a. *Mi a metafizika?* Útjelzők. Osiris Kiadó. Budapest.
- Heidegger, Martin 2003/b. *A φῶσις lényegéről és fogalmáról.* Útjelzők. Osiris Kiadó. Budapest.
- Heidegger, Martin 2004. *Lét és idő.* Osiris Kiadó. Budapest.
- Kierkegaard, Sören 1982. *Az irónia fogalmáról, állandó tekintettel Szókratészra.* Sören Kierkegaard írásaiból. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Kulcsár Szabó Ernő 2001. *Szétterült ütem hálója.* Hang és szöveg poétikája: A késő modern korszakküszöb József Attila költészetében. Kabdebó Lóránt–Kulcsár Szabó Ernő–Kulcsár Szabó Zoltán–Menyhért Anna (szerk.) *Tanulmányok József Attiláról.* Anonymus Könyvkiadó. Budapest.
- Menyhért Anna 1998. *Esti Kornél énekel-e?* A szerzőiség kérdéséről Kosztolányi Esti Kornél éneke című verse kapcsán. Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) *Újraolvasó: Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről.* Anonymus Kiadó. Budapest.
- Németh G. Béla 1987. *Kosztolányi fölfogásának néhány eleme.* Mész Lászlóné (szerk.) *A rejtőző Kosztolányi. Esszék, tanulmányok.* Tankönyvkiadó. Budapest.
- Sloterdijk, Peter 2001. *A gondolkodó a színpadon – Nietzsche materializmusa.* Nietzsche-tanulmányok Helikon Kiadó. Budapest.
- Szigeti Lajos Sándor 1988. *A csöndbe térnek a dalok.* A József Attila-i teljességigény. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Tverdota György 2004. *Tizenkét vers – József Attila Eszmélet ciklusának elemzése.* Gondolat Kiadó. Budapest.
- Veres András 2004. *A „homo aestheticus” – Kosztolányi Dezső vázlatos pályaképe.* *Literatura*/3–4.

POETICA CREDINȚEI ȘI A DUBIULUI ÎN LIRICA MAGHIARĂ
INTERBELICĂ

(Rezumat)

Cea mai semnificativă schimbare în lirica maghiară din anii douăzeci-treizeci ai secolului trecut se reflectă în renunțarea autorului la paradigmele impuse de către tendințele modernismului clasic și impunerea unei noi viziuni poetice asupra lumii. După o perioadă de participare profetică a poetului și a poeziei în procesul schimbării realităților sociale, în aceste opere găsim o amplă analiză a problemelor existențiale ale omului modern și o tendință de valorificare critică a tradiției literare. În acest context, lirica maghiară dintre cele două războaie mondiale se remarcă prin abordarea ironică-autoironică a legăturilor dintre lume și individ, precum și o reflectare asupra rolului limbii în percepția adevărului.

Eseul propune o scurtă analiză al aspectelor ironice și a tendințelor de credință, dubiu și tăcere în lirica maghiară a anilor douăzeci-treizeci din secolul trecut.

A MAGYAR ZÖNGÉTLEN ZÁR ÉS ZÁRRÉS HANGOK
IDŐSZERKEZETÉNEK ÉS SZERKEZETI ELEMEINEK
VIZSGÁLATA CC KAPCSOLATOKBAN

Bevezetés

Pár évvel ezelőtt kevés matematikus vagy mérnök gondolt arra, hogy tudását a nyelvészet területén kamatoztassa. Ma még mindig újszerűen hat a gondolat, de már mind több és több ilyen tanulmány jelenik meg a fonetika azon területén, amely a specifikus hangidőtartamok és időszerkezeti elemek meghatározásával foglalkozik. Ebben nagy segítséget nyújtanak az egyre jobban elterjedő és könnyen kezelhető számítógépes programok. Precízebb és pontosabb méréseket lehet végezni ott, ahol pár évvel ezelőtt csak tapogatozott a nyelvész. Most már nemcsak az agy beszédaktívizációját lehet feltérképezni, hanem a beszédhangok specifikus időtartamait is.

A beszédhangok időtartamának alakulását a folyamatos beszédben sok tényező befolyásolja, ilyenek a hang helyzete a hangsorban, a megelőző és a követő hang, a hangsúly, az artikulációs sebesség, a mondat típusa, a beszélő egyéni jellemzői (Olaszy 2006).

E tanulmány annak a kutatásnak az eredményeit tárgyalja, amelynek a magyar zöngétlen zár és zárrés hangok időszerkezetének és szerkezeti elemeinek vizsgálata volt a célja: CC kapcsolatokban egy férfi és egy női bemondó ejtésében. A feltételezés az volt, hogy ezek a hangok CC kapcsolatban eltérő tulajdonságokat mutatnak egymás hatására, ugyanakkor legtöbbször lényeges különbség van a női és a férfi bemondó ejtésében.

Anyag és módszer

A rendelkezésemre bocsátott HIDOL program (Olaszy – Abari 2005) segítségével, egy előre megadott beszédadatbázis szavainak hangidőtartamait lehet lekérni. A magyar zöngétlen zár (*p*, *t*, *k*) és zárrés hangok (*c*, *cs*, *ty*) CC kapcsolatát vizsgáltam egy férfi és egy női bemondó ejtésében. A CC kapcsolatok hangidőtartamai külön-külön adottak. Mértem a néma fázis (NF), valamint a zárfelpattanás (ZFP) hosszát ms-ban és a maximum és minimum intenzitást dB-ben, ahol a néma fázis (NF) a zöngétlen zár- és zárrés hangok zárszakaszi építőeleme; ez a zár képzésének ideje, ilyenkor a levegő nem tud továbbhaladni. A zárfelpattanás (ZFP) a zárhangok zárszakaszi eleme követő

hangrészt, amely befejezi a hangot; a zár felpattan, és ennek hatására valamilyen hang jön létre.

A vizsgált szavak (általában két-három szótagúak), a létező adatbázisból a zöngétlen zár (*p, t, k*) és zárrés hangok (*c, cs, ty*) összes CC kapcsolataira a következők:

Szám	CC kapcsolat	Vizsgált szó
1.	cc	pőccen
2.	ccs	piaccsatorna
3.	ck	mackó
4.	cp	lécpalló
5.	ct	léctől
6.	cty	actya
7.	csc	áccsölöp
8.	csk	ócska
9.	csp	áccspalló
10.	est	áccsteke
11.	esty	áccsty
12.	ccs	loccsan
13.	pc	repc
14.	pes	lapcsere
15.	pk	lépked
16.	pt	lapptető
17.	pty	láptyúszem
18.	pp	néppel
19.	kc	vakkína
20.	kcs	áccsapda
21.	kp	vakkpali
22.	kty	aktya
23.	kt	akta
24.	kk	Mekka
25.	tc	ácccuppan
26.	tcs	áccsap
27.	tk	ácckapcsol
28.	tp	őccperc
29.	tt	Battonya
30.	tty	kéccthyuk
31.	tyc	atya
32.	tycs	atya
33.	tyk	butykos
34.	typ	pitypang
35.	tyt	báccyától
36.	tty	pőccyös

1. táblázat. Az adatbázisban létező vizsgált szavak a magyar zöngétlen zár (*p, t, k*) és zárrés hangok (*c, cs, ty*) CC kapcsolataira

A mérések eredményei

A beszéd szegmentális szintjére jellemző elméleti hangidőtartam-adatokat specifikus időtartamoknak nevezzük, amelyek az alapidőtartamot fejezik ki a beszédképzés legalsó szintjén. A beszéd hangsorépítésében a magánhangzók (V) és mássalhangzók (C) egyfajta váltakozása teszi lehetővé, hogy a percepció számára változatos, egymástól megkülönböztethető hangsorokat ejtsünk. A beszédhangok hangsorba szerveződése során a hangkapcsolódás lényeges eleme koartikuláció, amelynek következtében az akusztikai jelben létrejön az átmeneti fázis a két hang között. Ez kapcsolja össze a beszédhangokat. Az átmeneti fázisban a hang akusztikai szerkezete folyamatosan változik, mivel az artikulációs szervek is folyamatosan változtatják helyzetüket. A legbonyolultabb koartikulációs helyzet a két- és a többemű mássalhangzó kapcsolódásoknál lép fel (Olaszy 2006). A programban megadott hullámforma, spektogram és intenzitás diagramokon mért adatok a következők:

Szám	CC kapcsolat		NF hossza (ms)	ZFP Hossz (ms)	Időtartam (ms)	Min. intenzitás (dB)	Max. intenzitás (dB)
1.	ccs	c	4	4	118	51	66
		cs	-	-	-	57	71
2.	ck	c	22	12	119	50	64
		k	57	12	92	50	68
3.	cp	c	3 + 5	8	116	50	64
		p	42	13	70	50	73
4.	ct	c	15 + 2	2	120	50	64
		t	56	6	90	50	77
5.	cty	c	-	-	-	-	-
		ty	47	5	91	50	77
6.	cc	c+c	62	9	182	50	70
7.	csc	cs	14	9	121	50	74
		c	9	15	95	50	74
8.	esk	cs	21	14	116	50	71
		k	46		90	50	69
9.	csp	cs	8	12	112	50	69
		p	31	19	60	50	69
10.	cst	cs	14	12	114	50	69
		t	47	9	80	50	76
11.	esty	cs	16	22	124	50	73
		ty	55	9	95	50	74
12.	ccs	ccs	93	18	186	50	75
13.	pc	p	30	20	95	50	63
		c	38	23	125	50	72
14.	pcs	p	21	16	94	50	53

		cs	13	17	89	50	73	
15.	pk	p	38	17	85	50	60	
		k	30	17	94	50	71	
16.	pt	p	26	17	99	50	65	
		t	22	16	64	50	76	
17.	pty	p	23	18	77	50	64	
		ty	32	8	84	50	75	
18.	pp	pp	130	24	171	50	74	
19.	kc	k	19	15	74	50	65	
		c	13	20	109	50	73	
20.	kcs	k	6	14	84	50	71	
		cs	15	18	104	50	76	
21.	kp	k	55	16	80	50	55	
		p	46	17	75	50	74	
22.	kty	k	31	14	84	50	60	
		ty	48	28	89	50	76	
23.	kt	k	30	16	99	50	63	
		t	25	20	69	50	75	
24.	kk	kk	117	22	174	50	71	
25.	tc	t	nem hallatszik					
		c	80	18	178	50	75	
26.	tcs	t	nem hallatszik					
		cs	101	14	204	50	70	
27.	tk	t	24	10	59	50	57	
		k	39	13	84	50	71	
28.	tp	t	14	15	94	50	60	
		p	27	22	74	50	76	
29.	tty	t	nem hallatszik					
		ty	83	15	159	50	69	
30.	tt	tt	86	20	137	50	76	
31.	tyc	ty	78	-	100	50	61	
		c	6	8	88	50	73	
32.	tycs	ty	nem hallatszik					
		cs	102	14	214	50	73	
33.	tyk	ty	2	22	101	50	64	
		k	24	20	87	50	74	
34.	typ	ty	16	40	122	50	65	
		p	44	23	84	50	74	
35.	tyt	ty	45	-	95	50	66	
		t	63	15	95	50	74	
36.	tty	tty	103	14	183	50	75	

2. táblázat. A HIDOL program adatbázisában mért adatok a férfi bemondó ejtésében (ff.)

Szám	CC kapcsolat		NF hossza (ms)	ZFP Hossza (ms)	Időtartam (ms)	Min. intenzitás (dB)	Max. intenzitás (dB)	
1.	ccs	c	-	-	-	-	-	
		cs	25	10	81	50	70	
2.	ck	c	17 + 2	10	104	50	71	
		k	62	17	104	50	74	
3.	cp	c	2	11	104	50	67	
		p	49	8	79	50	74	
4.	ct	c	16 + 2	12	122	50	71	
		t	39	10	70	50	69	
5.	cty	c	2	9	122	50	71	
		ty	25	9	82	50	71	
6.	cc	c c	71	15	194	50	72	
7.	csc	cs	22	11	94	50	67	
		c	-	-	119	50	74	
8.	csk	cs	6	-	99	53	73	
		k	40	18	99	50	71	
9.	cs p	cs	14	12	99	50	70	
		p	62	18	94	50	73	
10.	cs t	cs	7	13	112	50	71	
		t	53	11	95	50	74	
11.	cs ty	cs	3	22	115	50	67	
		ty	46	23	99	50	70	
12.	ccs	ccs	94	21	178	50	74	
13.	pc	p	40	14	80	50	57	
		c	40	20	120	50	74	
14.	pcs	p	22	18	75	50	55	
		cs	37	16	94	50	69	
15.	pk	p	40+5	10	85	50	56	
		k	51	20	105	50	67	
16.	pt	p	24	0	78	50	64	
		t	37	17	70	50	73	
17.	pty	p	60	-	75	50	62	
		ty	34	9	85	0	67	
18.	pp	pp	143	14	180	50	70	
19.	kc	k	25	13	72	50	58	
		c	31	16	130	50	70	
20.	kcs	k	nincs az adatbázisban					
		cs	-	-	-	-	-	
21.	kp	k	15	16	63	50	55	
		p	46	16	78	50	70	
22.	kty	k	34	13	89	50	58	
		ty	40	10	99	50	67	
23.	kt	k	30	16	99	50	63	
		t	25	20	69	50	75	

24.	kk	kk	133	11	19	5	67
25.	tc	t	nem hallatszik				
		c	58	9	158	50	74
26.	tcs	t	nem hallatszik				
		cs	77	20	173	50	72
27.	tk	t	2	12	43	52	60
		k	23	17	78	50	71
28.	tp	t	8+5	-	89	50	65
		p	64	12	94	50	72
29.	tty	t	nem hallatszik				
		ty	83	15	159	50	69
30.	tt	tt	55	21	99	50	72
31.	tyc	ty	77	3	89	50	54
		c	-	3	89	52	70
32.	Tycs	ty	nem hallatszik				
		cs	85	16	146	50	68
33.	tyk	ty	3	15	96	50	64
		k	48	22	84	50	69
34.	typ	ty	22	9	78	50	59
		p	68	17	101	50	73
35.	tyt	ty	8	8	80	50	59
		t	52	15	85	50	69
36.	tty	tty	123	20	197	50	71

3. táblázat. A HIDOL program adatbázisában mért adatok a női bemondó ejtésében (n.)

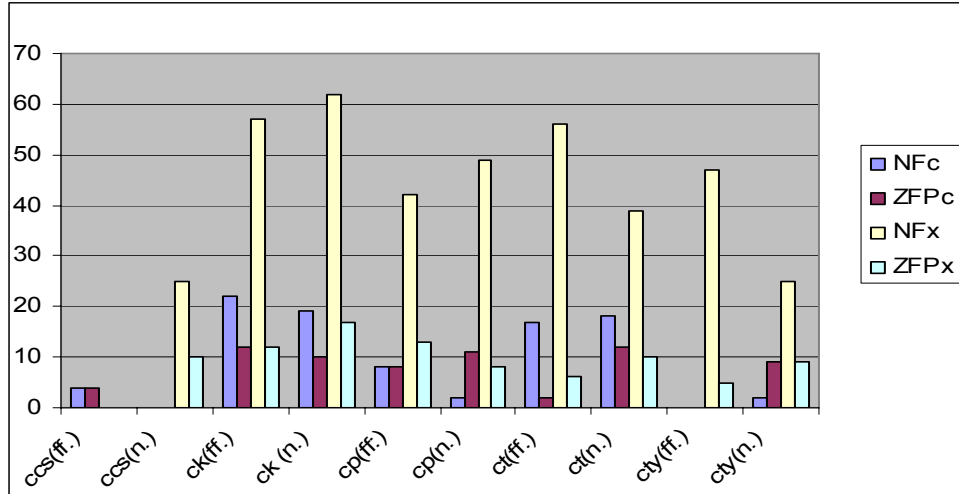
A méréseket az 1. táblázatban megadott CC kapcsolatokra végeztem el, beleértve a dupla CC kapcsolatokat is (cc, ccs, kk, pp, tt, tty), amikor egy hosszú C-re kaptam az eredményeket és nem külön-külön. Hasonló esettel állunk szemben a t+c= c: (kiejtésben hosszú c), t+cs=cs: , t+ty= ty: és a ty+cs= ccs: kapcsolatok esetében is, amikor mássalhangzó-kiesés következik be.

Az elvégzett mérések során megfigyelhetjük, hogy: ck (n.), cp (ff.), ct (ff.), ct (n.), tp (n.), pk (n.) esetében kétszer is van néma fázis (NF) az első mássalhangzó ejtésének ideje alatt úgy, hogy a második mindig „átfolyik” a következő mássalhangzó doméniumába. A tyc kapcsolatoknál a zárpfelpattanás „folyik át” egyikből a másikba.

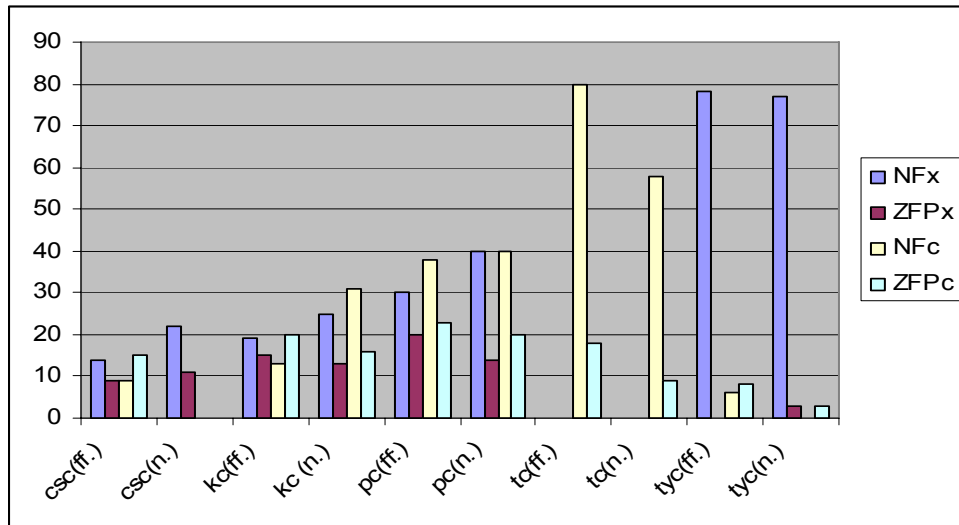
A c+cs kapcsolatban, a ff. bemondó esetében c-re van zárképzés és utána zárpfelpattanás, míg a női bemondó esetében ez fordítva történik. A csc kapcsolatnál csak a női bemondó esetében nincs a c hangban zárképzés és utána zárpfelpattanás.

Zöngétlen zár és zárrés hangok időszerkezeteinek vizsgálata CC kapcsolatokban egy állandó C + változó majd változó + állandó C különbségeit figyelve

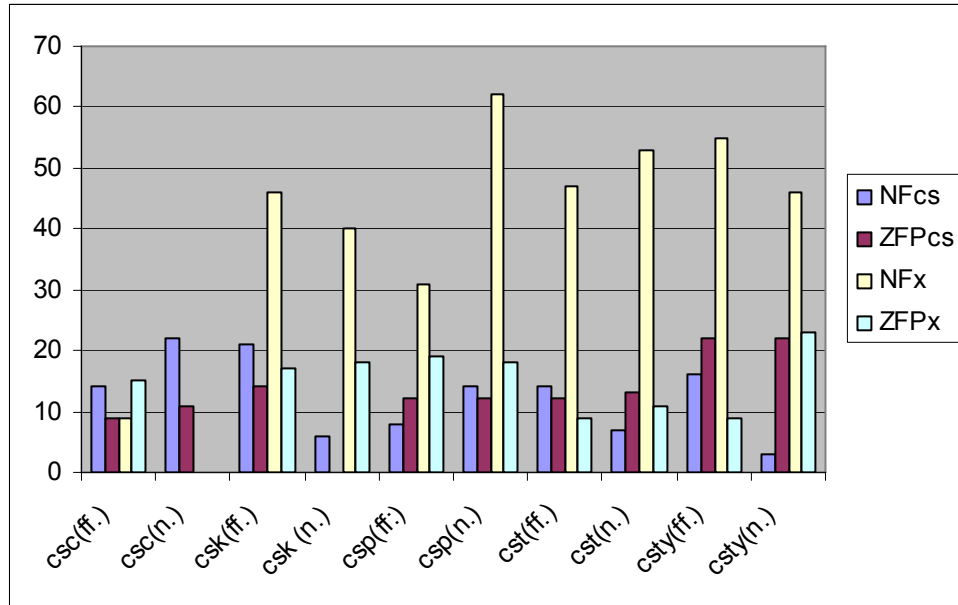
A következőkben a vizsgált zöngétlen CC kapcsolatokat mindkét bemondó, férfi (ff.) és nő (n.) ejtésében, összehasonlítottam a C+x és x+C kapcsolatokban, ahol a C állandó és az x változó.

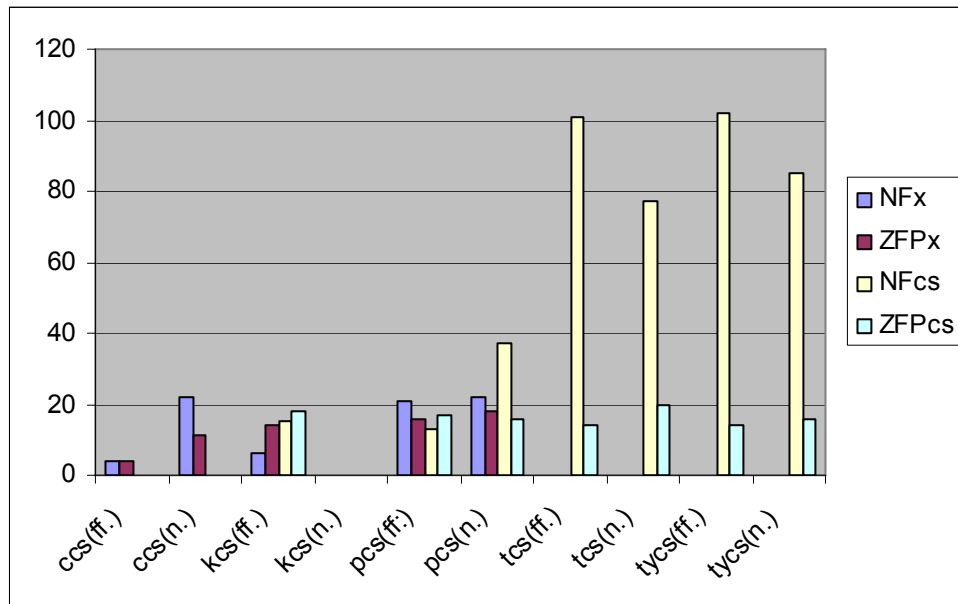
1. grafikon. CC kapcsolatok c+ x esetében

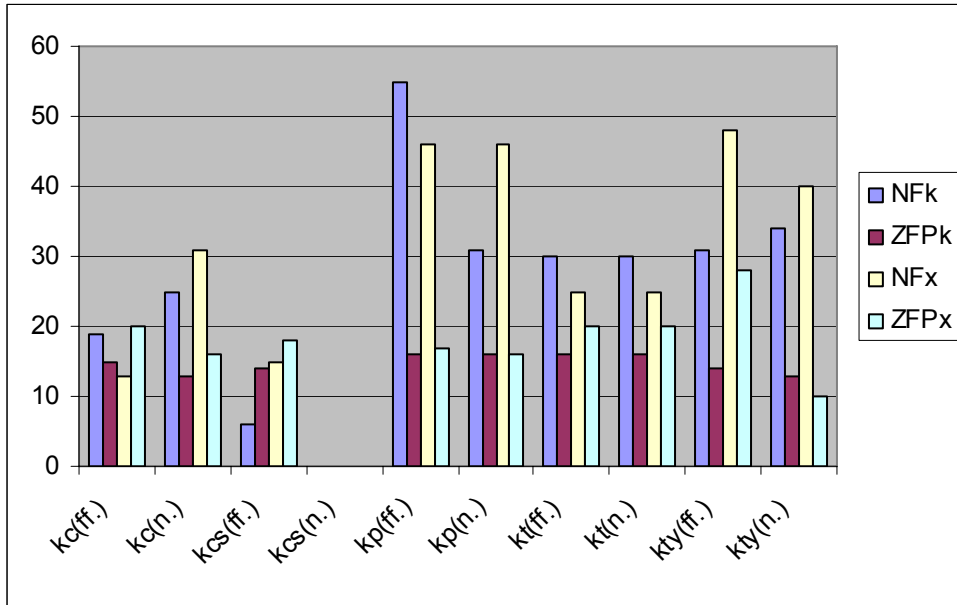
2. grafikon. CC kapcsolatok x + c esetében

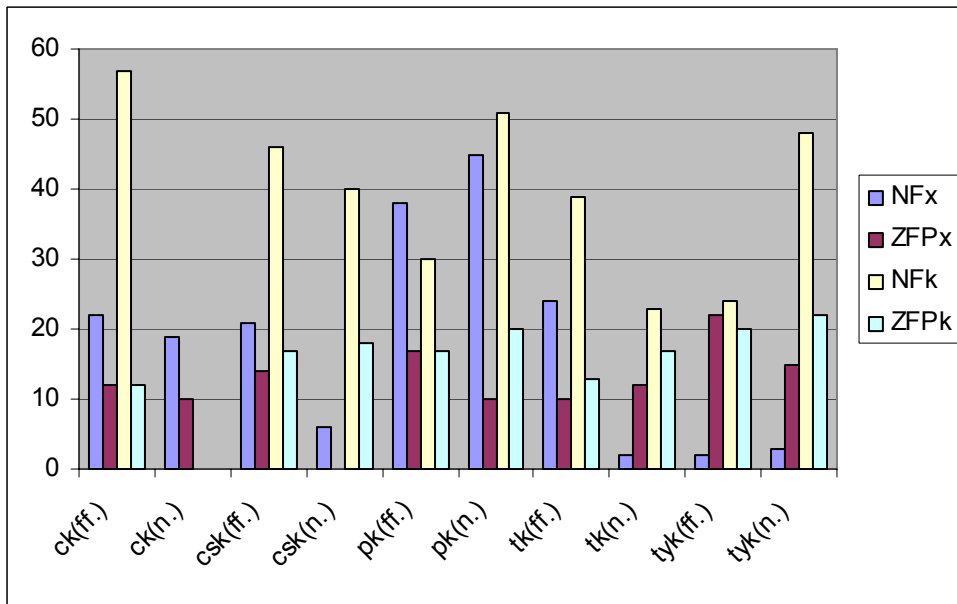
3. grafikon. CC kapcsolatok cs + x esetében

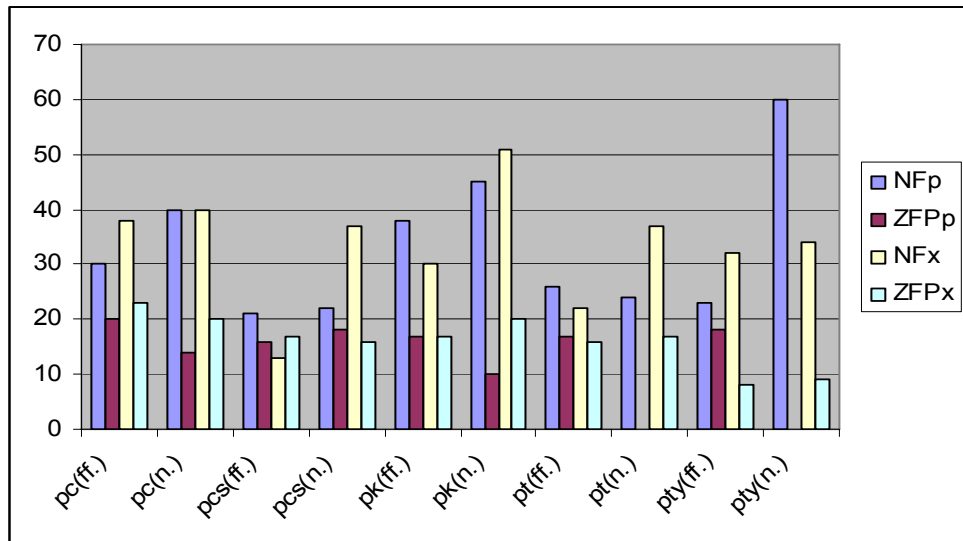
4. grafikon. CC kapcsolatok x + cs esetében

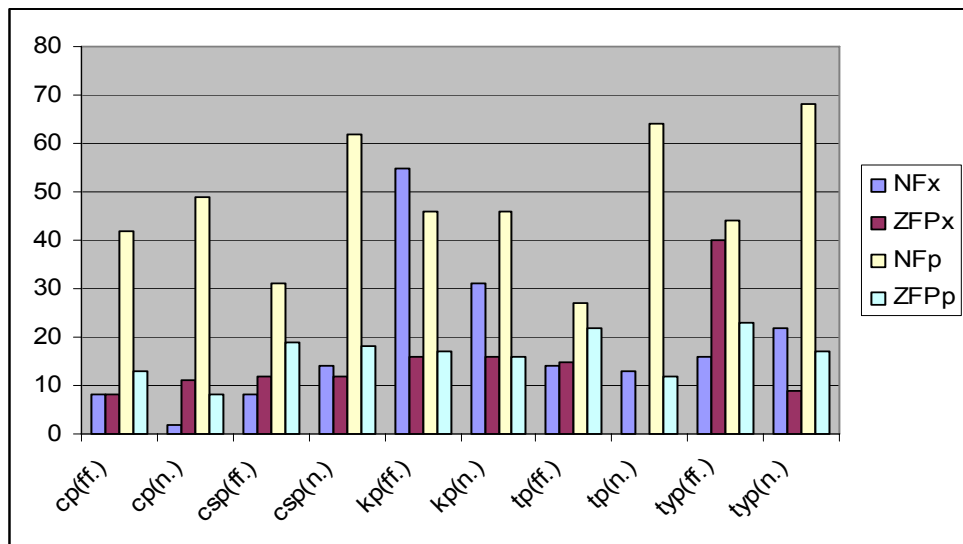
5. grafikon. CC kapcsolatok k + x esetében

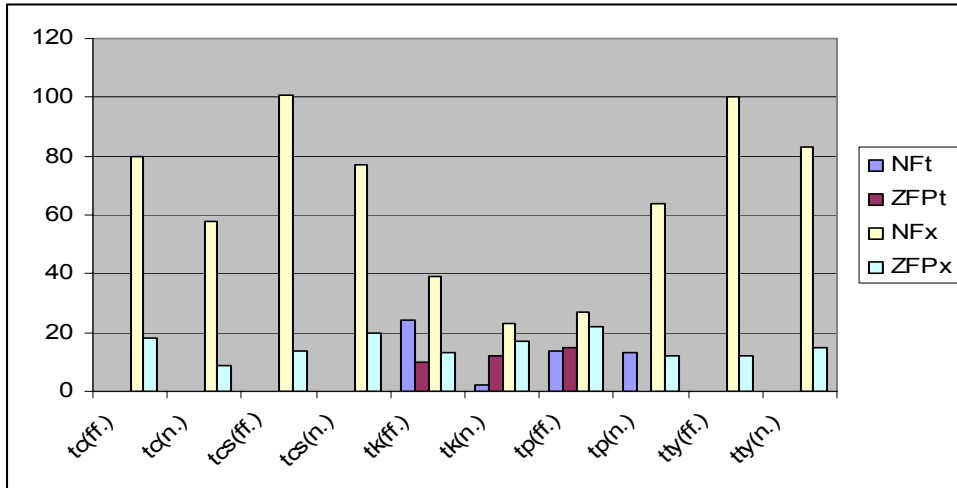
6. grafikon. CC kapcsolatok x + k esetében

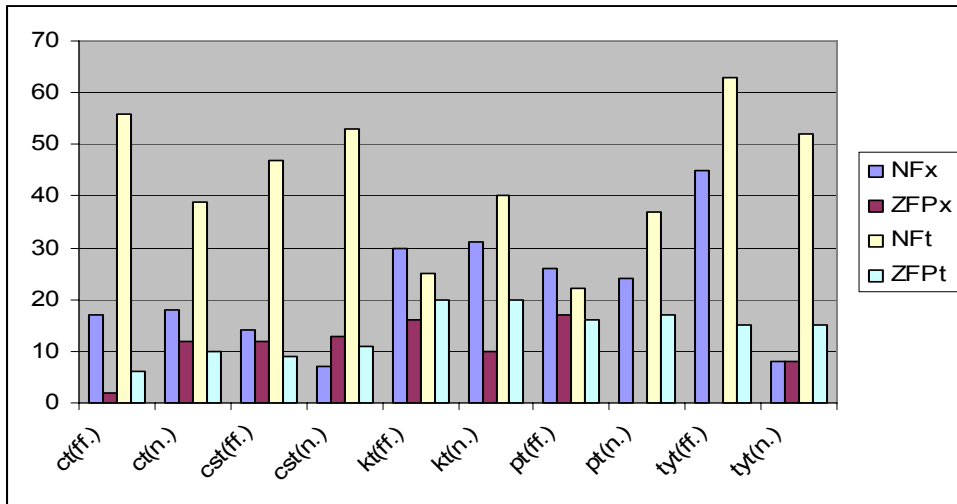
7. grafikon. CC kapcsolatok p + x esetében

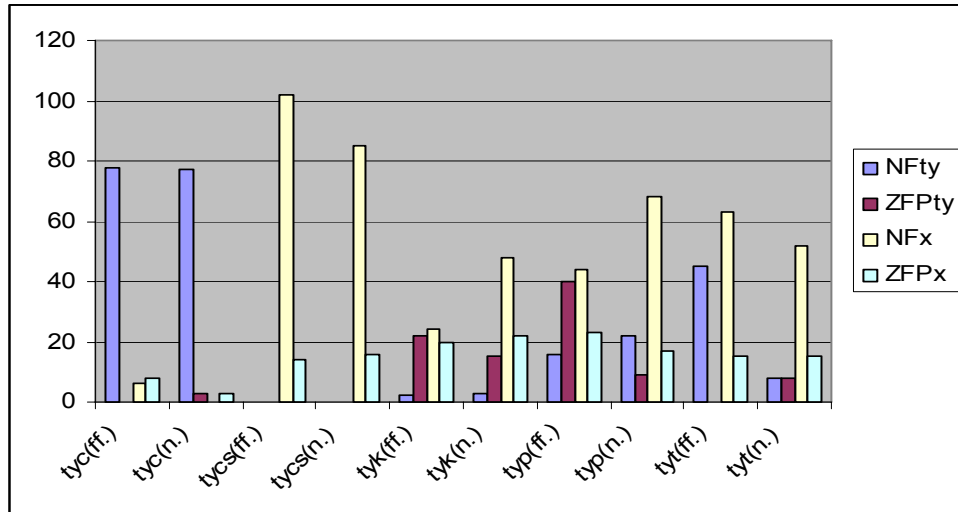
8. grafikon. CC kapcsolatok x + p esetében

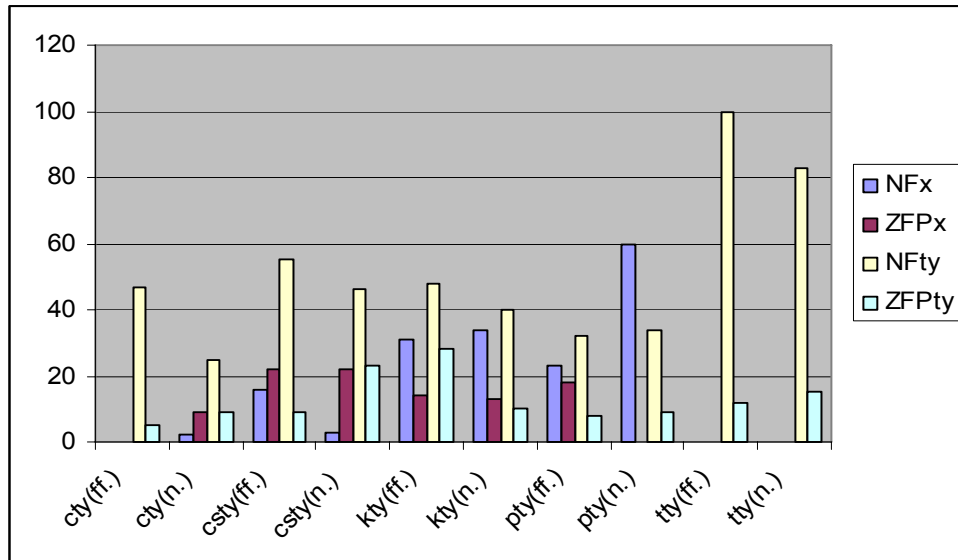
9. grafikon. CC kapcsolatok t + x esetében

10. grafikon. CC kapcsolatok x + t esetében

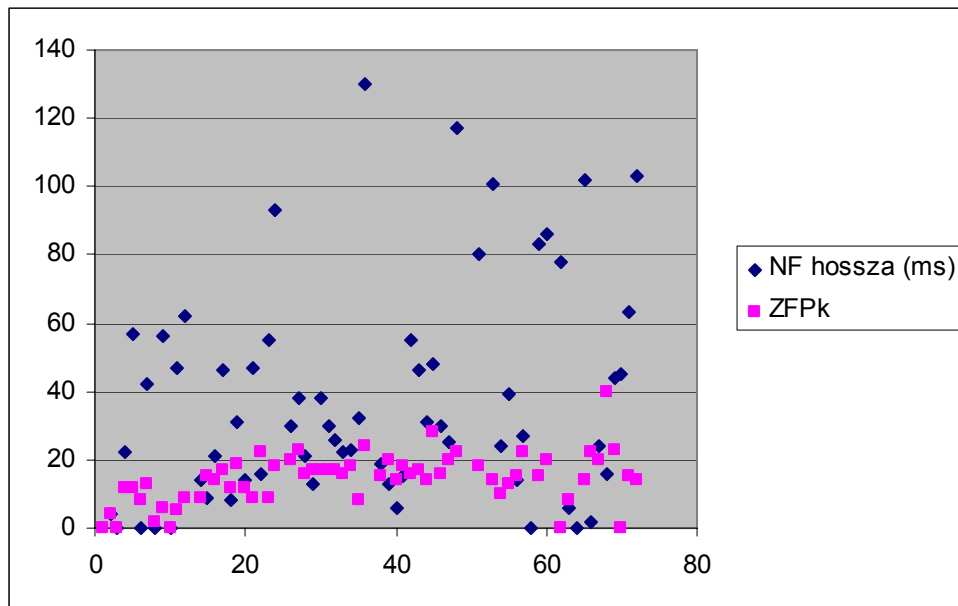

11. grafikon. CC kapcsolatok ty + x esetében

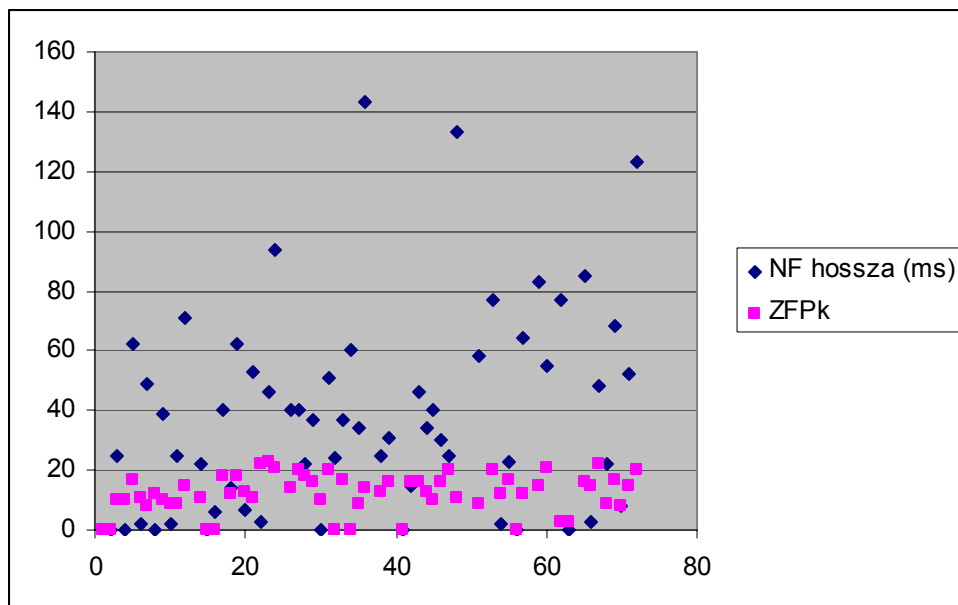

12. grafikon. CC kapcsolatok x + ty esetében

A statisztikai elemzések szignifikáns eltéréseket főleg a néma fázis időtartamaira mutatnak. Ezek az időtartamok lényegesen megváltoznak, ha az állandó helyet cserél a változóval. Ritkábban fordul elő szignifikáns különbség a zárfelepattanás idejét illetően:

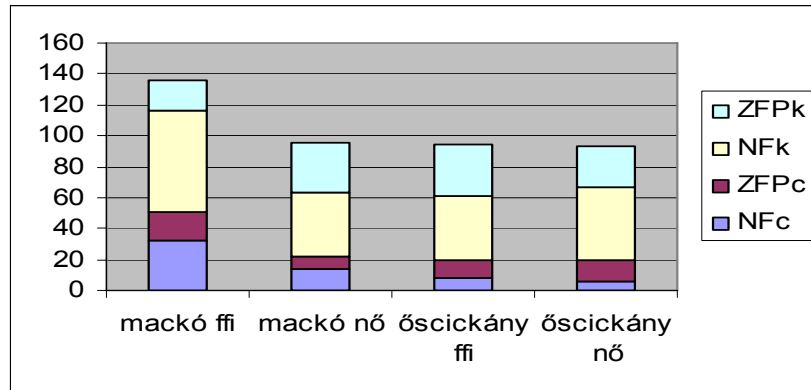

13. grafikon. NF és ZFPk specifikus időtartamok szórása férfi bemondó ejtésében

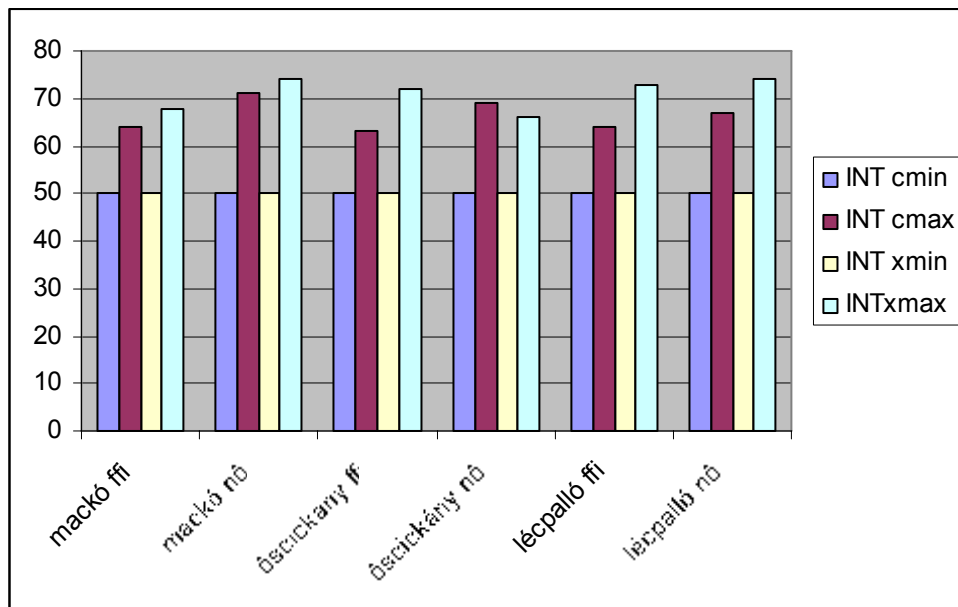
14. grafikon. NF és ZFPk specifikus időtartamok szórása női bemondó ejtésében

A ck kapcsolatra mért adatok, egy férfi és egy női bemondó ejtésében, két illetve háromszótagú szavakban:

15. grafikon. ck kapcsolatban mért specifikus időtartamok (ms), két különböző szóban, férfi és női bemondó ejtésében

Ha a ck kapcsolatra összehasonlítjuk az adatbázisban szereplő két és háromszótagú szavakat, lényegesebb eltérés csak a kétszótagú szó, férfi bemondó ejtésében van, a kétszótagú női és háromszótagú férfi és női bemondó esetében a mért időtartamok nagyjából megegyeznek.

16. grafikon. A ck kapcsolatban mért minimum és maximum intenzitás (dB) két különböző szóban, férfi és női bemondó ejtésében

2006). Az elvégzett vizsgálatok egy hosszabb tanulmány alapjául szolgálnak, amit tovább lehet fejleszteni. A továbbiakban afáziás betegek spontán beszédét szeretném ezzel a módszerrel vizsgálni.

GYÓRFI ANNAMÁRIA

I R O D A L O M

- Gósy Mária, *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó. Budapest, 2004
 Gósy Mária, *A [p, t, k] mássalhangzók zöngékezdési ideje*, Nyr. CXXIV (2000), 2. szám.
 Gósy Mária, *The perception of tempo*. In: (Gósy M. szerk.) *Temporal factors in speech*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 1991. 63–107.
 Olasz Gábor, *Hangidőtartamok és időszervezeti elemek a magyar beszédben*. NyudÉrt. 155. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2006.
 Olasz Gábor–Abari Kálmán, *Adatbázisok és számítógépprogramok a magyar beszéd időszervezeti vizsgálatához*. *Alkalmazott Nyelvtudomány V/1–2*, 2005. 41–62.

ANALIZA STRUCTURII DURAȚIONALE A OCLUSIVELOR ȘI AFRICATELOR SURDE MAGHIARE ÎN COMBINAȚIILE CC

(Rezumat)

Studiul prezintă rezultatele unei cercetări care a avut ca scop analiza structurii duraționale și a trăsăturilor structurale a consoanelor oclusive și africcate surde în limba maghiară, în combinațiile CC. Experimentul s-a bazat pe materialul sonor produs de doi vorbitori, un bărbat și o femeie. S-a pornit de la ipoteza potrivit căreia aceste consoane vor prezenta trăsături specifice în asemenea combinații, cu diferențe esențiale în funcție de sexul vorbitorilor. Măsurătorile realizate cu ajutorul programului realizat de Olasz–Abari au demonstrat că durata fazei mute prezintă o mare varietate, și că rezultatele diferă semnificativ în cazul în care ordinea dintre consoanele din combinațiile CC este inversată. În același timp, după cum bine se vede și din tabelele și graficele din studiu, duratele ocluziei nu diferă semnificativ.

AZ ERDÉLYI MAGYAR SZÓTÖRTÉNETI TÁR
 FELHASZNÁLÁSA AZ ÚJABB MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI
 KUTATÁSOKBAN

1. A SzT. első kötetének megjelenésétől eltelt több mint három évtized, valamint a tizenkét eddigi kötetében foglalt hatalmas nyelvtörténeti adatanyag indokoltá teszi, hogy – még teljes elkészülte előtt, alkotója születésének százéves évfordulóján – számbavegyük, milyen mértékben és mely területeken vitte előbbre már eddig is e nagy mű az újabb magyar nyelvtörténeti kutatásokat. Beszámolóm elsősorban azokra az értekezésekre, szaktanulmányokra és -cikkekre terjed ki, amelyek önálló kiadványként vagy nyelvészeti szakfolyóiratokban jelentek meg, és a kutatott témák kifejtésében nagy mértékben támaszkodnak a SzT. anyagára. Nehezen áttekinthető voltuk miatt kiamaradnak viszont az újabb nyelvtörténeti jellegű szótárak (TESz., EWUng., FNESz.), melyek számos szó első előfordulását a SzT-ből idézik. Nem vontam be továbbá e szótár alapján írt tudományszerűsítő közléseket, sem azokat, amelyek más tudománysszakok (néprajz, művelődéstörténet, történelem stb.) céljaira aknázták ki a Tár anyagát. Ez utóbbiak is, valamint a Tár méltatásáról szóló közlemények szerepelnek Lőrinczy Réka teljességre törekvő közleményében: *Az Erdélyi szótörténeti tár sajtófogadtatása és tudományos felhasználása* (Lőrinczy 2001). Én ezúttal arra törekszem, hogy tartalmi áttekintést nyújtsak arról, nyelvészeink a magyar nyelvtörténet melyik részlegével, milyen eredménnyel foglalkoztak a SzT. nyelvi adatbázisának alapján.

2. Természetesen a szótörténet az egyik fő terület, amelynek vizsgálatával a SzT. gazdag anyagot nyújt. A szótörténeti tanulmányok közt vannak egyetlen szó vagy szócsaládok történetével foglalkozók, etimológiai jellegűek, sőt egy-két olyan is, amelyik helyreigazítást, értelmezéspótlást tartalmaz. (Az azonos jellegű írásokat időrendben említem. Közlésük bibliográfiai adatait lásd e beszámoló végén.)

Az időben első szótörténeti tanulmány a színnevek korábbi eredményeit gazdagítja: *A két az Erdélyi magyar szótörténeti tár állatszínneveiben* (P. Dombi 1982). A SzT. adatai gazdagon tükrözik azt a színszemléletmódot, amely a szürkének vagy a fehérnek egy-egy sajátos árnyalatát kéknak minősíti a lovak és szarvasmarhák színneveiben. Az átmeneti árnyalatok sorát két különböző színnév mellérendelő kapcsolatával nevezték meg a XVI–XVIII. században.

Az első nagy szócsalád-feldolgozás Zsemlyei János tanulmánya: *Az ifjú és szócsaládja az erdélyi régiségben* (Zsemlyei 1982). Sokféle írásváltozatát mutatja ki a SzT-ből, de jelentéskörének, szócsaládjának, szókapcsolatainak korábbi nagyobb gazdagsága is bizonyítható. Szinonimájához: a *fiatal* szóhoz viszonyítva az *ifjú* a középmagyar kori szókészlet nagyobb súlyú tagjának bizonyul.

Ezt követi egy hatalmas szócsaládú és differenciált jelentésstruktúrájú szó. *Az idő és szócsaládja szó- és jelentéstörténeti vizsgálata* (B. Gergely 1983¹). E fogalmilag fontos és a nyelvhasználatban nagy forgalmú szó jelentéstörténetének összefoglaló vizsgálatára, az *idő* szó nagyfokú poliszemiájában a jelentésösszefüggések megállapítására csak a SzT. nagy mennyiségű és sokrétű szövegtípusai adtak lehetőséget. Különösen sok új eredményt hozott a SzT. adatanyaga az alapjelentésekhez metonimikusan kapcsolódó speciális jelentések széles körének feltárásában.

Készültek olyan tanulmányok is, amelyek a szókészleten belüli jelentésösszefüggéseket vizsgálják. Ilyen Zsemlyei János *A haszon és a kár antonimapár az erdélyi régiségben* című tanulmánya (Zsemlyei 1982), amely azt világítja meg, e szavak mely jelentései közt állt fenn antonimaviszony és ezek milyen kontextusokban jelentkeztek különös tekintettel együttes előfordulásaikra és szócsaládjaik azon tagjaira, amelyekre e jelentésviszony kiterjedt. B. Gergely Piroška *A kor és az idő főnév jelentéstörténeti összefüggéseiről* ír (B. Gergely 1991). Ezt az időfogalmat szemantikailag legösszetettebben jelölő szópárt abból a szempontból vizsgálja, jelentésfejlődésük hogyan befolyásolta egymáshoz való hol teljessé erősödő, hol csak részleges szinonima viszonyuk.

Szintén a jelentésrelációk a témája B. Gergely Piroška *Szinkrón variációk történeti és mai összefüggései az oktatásban* című tanulmányának (B. Gergely 1995¹). A jelentésvariációk változást indukáló hatását mutatja ki egy szón belül (*gonosz*), illetve egy szinonimapárban (*aszú – száraz*) a SzT-beli adatok alapján.

A SzT. szóanyagában rejlő művelődéstörténeti tanulságokat is kidomborítják Tamásné Szabó Csilla alábbi tanulmányai: *Adalékok az öl mértéknév történetéhez* (Tamásné 1997). Az *öl* szó és szócsalád hossz-, terület és űrmérték jelentésére vonatkozó Tárbeli adatok egyrészt igazolják e mértéknév nagyságának egykori ingadozását, illetve az egységesítésre való törekvést. Másik, *A konkrét–absztrakt jelentésváltozás a remek szó jelentéstörténetében* (Tamásné 2003) című tanulmánya igazolni kívánja a SzT. adataival is a céhéletből elindult *remek* szó jelentésfejlődéséről való ismereteket, és gazdagítja különböző származékainak jelentésárnyalatait.

Zsemlyei Borbála *Köszönések az erdélyi régiségben* című közleménye számbaveszi a SzT-től kínált változatos köszönésformákat használati szintjük és szociális megoszlásuk szerint (Zsemlyei Borbála 2000).

Olyan írások is születtek, amelyek a SzT. valamely szócikkéhez kiegészítéseket vagy kiigazításokat fűznek. Ilyen Zsemlyei János *Lélekleső* című

közleménye, mely a Tárban értelmezés nélkül álló e címszót az egykori halottlító foglalkozást jelölő más szavak (l. SzT. *halottnéző, léleklátó*) sorába illesztve értelmezi (Zsemlyei 1997). A magyarországi nyelvészek közül Büky László közölt több kiegészítést és helyreigazítást a következő címszavakkal vagy adatokkal kapcsolatban: *Mézes kendermag fossa, Bors-kujanéroz-menikeo, Garkú* (Büky 2000, 2003).

A szótörténeti tanulmányok egy kisebb része a Tárban helyet kapott román, német és latin eredetű szavakkal foglalkozik. Zsemlyei János *Román eredetű régi bányász szavainkból* (Zsemlyei 1982) az abrudbányai aranybányászok XVIII. századi törvénykönyvéből a SzT.-ba foglalt román eredetű bányász szakszavak közül mutat be 26 olyan szót, amely vagy egyáltalán vagy szaknyelvi jelentésének nem szerepel Bakos Ferenc: *A magyar szókészlet román elemeinek története* című munkájában. A románság vallásaira (görögkeleti, görögkatolikus) vonatkozó szavaknak Zsemlyei János két tanulmányt is szentelt. Az egyik: *A románság vallására vonatkozó nem román eredetű szókinccs az erdélyi régiségben* (Zsemlyei 2000¹) A másik: *A románság vallására vonatkozó román eredetű szókinccs az erdélyi régiségben* (Zsemlyei 2000²). Hajdú Mihály 1989. *A XVIII–XIX. századi magyar népnyelv német jövevényszavai*-ról írva a keleti nyelvterületről elsősorban a SzT.-ből merítve tud kimutatni tucatnyi népnyelvi használatú német szót, alakváltozatot, származékot, lokalizálva is a rájuk vonatkozó történet adatokat szintén a SzT. alapján (Hajdú 1989). A SzT. középmagyar kori latin átvételeiről a szótár szerzője úgy nyilatkozik, ez a szótár érzékelteti először, miért volt szükség a magyar nyelvújításra. Legutóbb Hangay Zoltán foglalkozott a Tár ilyen anyagával: *A számadás szóval a középmagyar kor erdélyi latinizmusairól* (Hangay 2003). A *ráció* 'számadás' jelentésével és gazdag szócsaládjával foglalkozva kiemeli, hogy a latinból kölcsönzött szavak a gazdasági élet szóhasználatát is átszötték, sőt a latinizmusok a középmagyar korban áthatották az egész közbeszédet is.

Végül nem hagyhatók említés nélkül azok a szótörténeti közlemények sem, amelyek ugyan nem a Tár anyagára épülnek, de idézik egy-egy vonatkozó adatát, vagy csak hivatkoznak rájuk. Ezeknek hosszú sorából itt csak rövid ízelítőt nyújthatunk a kérdéses szó és a szerző említésével: *dömöcköl* (Vigh Károly), *alacs* (Reuter Kamillo), *ebag* (Keszler Borbála), *alak, báb* (Varga Éva Katalin), *farkasordító, farkasin, farkastályog* (Lőrinczy Réka), *por* (Horváth Katalin) stb.

A szótörténettel rokon terület a névtörténet. A SzT. ugyan egyaránt gazdag hely- és személynevekben, mégis eddig elsősorban az utóbbiakra irányult az újabb kutatások figyelme. Ennek az a magyarázata, hogy a Szabó T. Attila gyűjtötte hatalmas erdélyi helynévtörténeti adattár kiadása külön sorozatban folyamatban van, és a kutatók ebből, a SzT.-ba felvettnél gazdagabb adattárból készítik tanulmányaikat.

A Tár történeti személynévanyagából igen sokat bedolgozott Kázmér Miklós a *Régi magyar családnevek szótára*-ba, melybe a Tár első négy kötetének minden családneve több adattal is bekerült, sőt sok név alapszavának jelentésmeghatározása is nem egy esetben a SzT. szerint történik (Kázmér 1993). Az asszonynevek sokféle történeti típusát is össze lehet állítani a Tár alapján. B. Gergely Piroška foglalkozott behatóan ezzel a témával *Az erdélyi asszonyok régi megnevezéseiről* és *Mesterségűző asszonyemberek megnevezései az erdélyi régiségben* című tanulmányaiban (B. Gergely 1993, 1995²). Néhány családnévvel foglalkozó írásban is találunk egy-két adatot a SzT-ből is pl. *Kajcsa* (Kázmér Miklós), *Kávás* (Kávássy Sándor), *Keresztes* (Szoboszlay Ágnes) stb.

3. A SzT-at hasznosító kutatások következő nagy területe a történeti grammatika kérdéskörébe tartozik. A SzT. jelentőségét e téren még az is növeli, hogy a kései ómagyar korral záruló új történeti nyelvtan elkészülte után a magyar nyelvtörténeti kutatás soron levő nagy feladata a középmagyar kori nyelvtani rendszer leírása, nyelvi mozgásainak, változásainak feltárása. A SzT. nyelvi anyagának zöme épp e korszakot (meg az újmagyar kort) öleli fel, szóanyaga mellett pedig bőséges szöveganyagával történeti alak- és mondattani, szófajttörténeti kérdések megoldására is tökéletesen alkalmas. Ezt bizonyítják mindenekelőtt azok az átfogó témájú doktori értekezések, amelyeket fiatal kutatók az elmúlt években készítettek a magyar igeképzők, az igenemek és az igekötők történetéről, vizsgálatuk XVI–XIX. századi részét a SzT. anyagára építve. Először tehát – az eddig követett időrendet megtörve – ezeket szeretném említeni.

Néhány előzetes közlemény (*Megegyezik-e az Erdélyi magyar szótörténeti tár deverbális igeképzőinek állománya a mai magyar nyelvben használatos igeképzőkével?* (Tamásné 2000) és *Az Erdélyi magyar szótörténeti tár deverbális igeképzőinek használata különböző nyelvi szinteken* (Tamásné 2001) után jelent meg Tamásné Szabó Csilla doktori értekezése: *A deverbális igeképzés a XVI–XVIII. században az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatanyaga alapján* (Tamásné 2003). Elsőként tárgyalja a középmagyar kor deverbális igeképzőinek rendszerét, s ezt a lehetőséget csakis egy olyan rendkívüli méretű és gazdagságú adatbázis teremtette meg, amelyet a szóképzés tekintetében is a SzT. nyújt a nyelvtörténet e korszakára nézve. Ebben szerepelnek a magyar nyelvterület egészének közös képzői és mellettük az erdélyi régió valamelyik nyelvjárásában élt vagy élő képzők. Azok a változási folyamatok, amelyekre e vizsgálat rámutat (pl. a gyakorító képzők e korabeli gyarapodása, a mediális és medio-passzív származékok számának növekedése stb.) többségükben általános érvényűek lehetnek. A rendszervizsgálat mellett az igeképzők nyelvhasználati szintjeit is felméri a beszélt nyelv, a magánlevelezés és a hivatali nyelv körében.

A másik doktori értekezés előmunkálatai során Fóris-Ferenczi Rita a *maga* névmás történetének két vonatkozását tárgyalja a SzT. adataira alapozva: *A maga visszaható névmás történetéből* és *A maga névmás a birtokos szerkezetben* (Fóris-

Ferenczi 1991, 1993). Doktori értekezése: *A visszahatás kifejezése a magyar nyelvben történeti megközelítésben* (Fóris-Ferenczi 2005) előtérbe állítja a mennyiségbeli és minőségileg is döntő többségben levő ún. álvisszaható igéket, amelyek közt többféle igenemhez tartozó igecsoport keveredik. Ezeknek a jellegét alaki, képzésbeli, szintaktikai környezetbeli és szemantikai szempontok alapján írja le legrészletezőbben a XVI–XIX. századi közép- és újmagyar kori szakaszában, melynek nyelvi anyagát a SzT-ből meríti. Az igecsoportok rendkívül árnyalt elemzése, a változási tendenciák kitapintása, az igenemek közti átmenetek, a beszédhelyzettől függő igenembeli változékonyság – hogy e munka legfőbb eredményeit csak érintőlegesen említsem – megvalósulásukat a SzT. származékszavakban való gazdagsága, az igei tartalmak felismeréséhez nélkülözhetetlen szövegek, ezek szituációhoz köthetősége tette lehetővé.

A harmadik doktori értekezés Fazakas Emese munkája: *A fel-, le-, alá-igekötők használata a 14–18. században* (Fazakas 2008). E három igekötővel alakult igekötős igék történetét követi nyomon részben a SzT. anyagának felhasználásával és az igekötő vizsgálatban újszerű kognitív megközelítéssel. Ennek megfelelően előtérbe helyezi az ezekben az igekötőkben kifejeződő elsődleges és relációs mozgásirányoknak a meghatározó szerepét a vizsgált igekötők és igeminőségek kapcsolatában, a konkrét és átvitt jelentések kialakulásában, valamint azokban a változást folyamatokban, amelyek érintették az egyes igekötős alakulatok gyakoriságát, funkcióját, az igekötőcseréket (pl. a *fel-* és *le-* előretörését az *alá-* rovására). Végkövetkeztetése: az igekötők használatában bekövetkező változások alapját nem annyira nyelvi rendszerbeli kapcsolatok, mint inkább az észlelési feltételek egymással szorosan összefüggő relációinak az átrendeződése képezi.

E három doktori értekezés is fényes bizonyítékát adja annak, hogy a SzT. nemcsak szótörténeti, hanem történeti nyelvtani kérdések megoldására is eredményesen használható.

A korábban készült történeti grammatikai tanulmányok szűkebb témájúak (áttekintésükkor visszatérek az időrendre). B. Gergely Piroska *Az által ~ át igekötő, illetve névutó történetéhez* (B. Gergely 1977) című tanulmányában e két alakváltozat váltásának idejét pontosítja a SzT. alapján a mindennapi nyelvhasználatban, és veti össze az irodalmi nyelvi használattal, ahol valamivel korábban végbemegy. Ez és a váltás gyorsasága felveti a tudatos normatív irányítás lehetőségét. *Az idő főnév időhatározóinak történetéből* (B. Gergely 1983²) című dolgozat az *idővel* és a régi nyelvi *időre* 'idő múlva' egykori szinonima viszonyát mutatja be a SzT. alapján, majd e szinonimapár *időre* tagjának visszaszorulását, illetve az *idővel* előretörését az *idő* szó más, de az előbbivel szinonimiában levő szókapcsolatainak alaki analógiájával okolja meg.

P. Dombi Erzsébet *Az iránt névutó történetéhez* című tanulmányában (P. Dombi 1983) felméri e névutó hangtani alakváltozatainak kavargását, idő- és térbeli elterjedésüket, számbaveszi jelentésstruktúráját és funkcióit, vizsgálatát

kiterjeszti származékaira és összetételeire, végül értékeli stílusnemek szerinti jelentkezését. Okhatározói funkcióban a SzT-ből félévszázaddal korábbról mutatható ki, mint a TESz.-ből, célhatározói funkcióban pedig csak a SzT-ből van rá adat a régiségből. A hivatali nyelvhasználatban vált a leggyakoribbá.

Kósa Ferenc *A lesz ige történetéhez* című tanulmánya (Kósa 1989) figyelemreméltó eredményeket hoz a *lesz* igének mind hangtani alakváltozatai, mind ragozási paradigmája, mind mondattani kapcsolatai szempontjából a SzT. alapján a korábbi ismeretekhez képest. Pl. a paradigma E/2 alakja kizárólagosan -sz ragos Erdélyben még a XIX. században is. A *leszen* > *lesz* változás Erdélyben is a XVII. századtól terjedezett. Az *irt legyen* összetett alak az erélyi régiségben elég számottevő volt főképp a hivatali szövegekben. A *lenne* nemcsak jövő, hanem jelen időben is előfordult stb.

Zsemlyei Jánosnak az *Adalékok a hogy kötőszó erdélyi használatához* című tanulmánya (Zsemlyei 1980) a többszófajú *hogy* alárendelő kötőszói, vonatkozó határozószói és e két funkció közötti átmeneti adatokat idézi a SzT-ből. Különös figyelmet érdemelnek a határozószó > kötőszó változását tükröző adalékok. E tanulmány is bizonyítja, hogy a SzT. gazdag szöveganyaga alkalmas a *hogy* kötőszavas alárendelő mondatok középmagyar kori történetével kapcsolatos kérdések (mondattípusok, utalószavak, mondatsorrend stb.) megválaszolására.

Kabán Annamária *Az Erdélyi magyar szótörténeti tár egyik szócikkéhez* című tanulmánya (Kabán 1997) a *mint* hasonlító kötőszó jelentésszerkezetét térképezi fel az erdélyi régiségben. A SzT. adatait szemantikailag és időrendi csoportosításban mutatja be.

B. Gergely Piroska *Egy határozószópár történetéből. A mindéltig ~ mindig időhatározószók történeti kapcsolatát vizsgálja felül* (B. Gergely 1994). Alaki és jelentésbeli konvergens fejlődésük a két határozószó azonosításáig erősödhetett a XIX. században, de ezután a *mindig* élt tovább az irodalmi nyelvben, a *mindéltig* nyelvjárási szintre szorult.

Bár az eddig említett tanulmányok is érintettek mondattani vonatkozásban, szorosabban vett mondattörténeti dolgozatok is készültek a SzT. alapján, mint például B. Gergely Piroskának *A magyar feltételes mondat történetéhez* című cikke (B. Gergely 1979). A feltételesség jelentésárnyalatainak megkülönböztetésére való erőteljes törekvés több azóta kihalt kötőszót is létrehozott. Ezek közt a SzT-ban feltűnik a *hahol* feltételes-ellentétes kötőszó is. Keletkezéstörténetét (a *ha hol* 'ha valamikor' előzménytől való elkülönülését és ellentétes jelentéstöbblettel való gyarapodását), majd a XVII. század utáni kihalását mutatja be. Másik értekezése *Az általános és határozott igeragozás keveredése a XVI–XIX. századi Erdély beszélt nyelvében* (B. Gergely 2001) a két ragozás használati szabályaitól való eltéréseket vizsgálja a SzT-beli szövegeken. Korábbi feltevésekkel szemben megállapítja, hogy e jelenség a keleti nyelvterületről is és nemcsak a XVI–XVII. századból, hanem későbből is

kimutatható a beszélt nyelvet rögzítő szövegekből. Ezeknek olyan mondatszerkesztési sajátosságaiból adódnak, amelyek szituációs, pragmatikai hatások nyelvi vetületeiként jönnek létre.

S. Hámori Antónia *A melléknévi alaptagú szószerkezetek a középmagyar kori szövegekben* című tanulmánya (S. Hámori 2002) a magyar nyelv történeti nyelvtana készülében levő középmagyar kori szószerkezeti fejezetének részlete. Feldolgozott anyagának felét a SzT. addig megjelent köteteiből merítette. A tárgyalt szószerkezet alaptagjának valamenyi jelentéséhez és határozóinak kötött és szabad szerkezetekkel való kifejezéseire legalább egy-egy, néha több SzT-ből való példát hoz, így jól kihasználja a SzT. anyagát e szerkezetfajta középmagyar kori állapotának részletes felmérésére.

Zsilinszky Éva az *Időjelölés és modalitás (Észrevételek a fog segédige középmagyar kori funkcióival kapcsolatban)* a fog segédigének az időjelölés melletti modális funkcióit nagyrészt a SzT-ből merített példaanyagon mutatja be (Zsilinszky 2006). A feltételes módú *fogna* és a múlt idejű *fogott* alakokra és funkciójukra is a SzT-ban talál példákat.

Érdemes külön szólni az új nyelvtörténeti egyetemi tankönyvről, melyben először kerül sor a középmagyar kori nyelvi rendszer minden részlegének átfogó tárgyalására. Ehhez a SzT. hasznosítása különösen nagy lehetőségeket kínál. Az egyes fejezetek írói azonban ezzel nagyon különböző mértékben éltek. A helyesírástörténet jóformán egyáltalán nem aknázza ki azt a hatalmas anyagot, amelyet a SzT. e korszak kéziratok írásbeliségéből kínál. A hangtörténetbe csak a erdélyizmusok: e terület nyelvjárási hangtani jelenségeire vonatkozó példák kerülnek be, az egységesülés irányába mutató példaanyag ellenben nem, noha jól tudjuk, hogy az erdélyi fejedelemség azzal, hogy a magyar nyelv használatát a legmagasabb szintre, államnyelvvé emelte, a nyelvi egységesülést is elősegítette. A szókinestörténeti fejezetben az egyes felsorolt lexémák első előfordulásai közt lehetnek a SzT. adataiból származók is, a hivatkozások mellőzése miatt azonban ezt nem volt módomban megállapítani. A szófajttörténeti fejezet él a Tár lehetőségeivel, gazdagon merítve innen az egyes szófajok ekkor jelentkező tagjainak vagy funkcióinak, morfológiai típusainak megjelenését bizonyító adatokat. A szószerkezet-történet majdnem kizárólag e kor irodalmi szövegeire alapoz. A mondattörténeti fejezetben más sokkal inkább látszik a nyelv beszélt szintjére való kitekintés is a SzT. ilyen jellegű gazdag anyaga alapján.

A történeti grammatikai tárgyú közlemények közt is találunk a SzT-ből csak egy-két példát idézőket. Pl. a *hazul* és *hazul felől* határozószó (Sebestyén Árpád), az *-ék* képző (Hegedüs Attila), *úgymond* igealak (Büky László), a visszaható névmás formális tárgyként, *bármelyik*, *bárminő*, *semmilyen* általános névmások (Mátai Mária), *valamin felül* ~ *felül valamin* névutó szórendje (Dér Csilla) stb.

A helyesírás-, illetve a hangjelölés-történetről két tanulmány készült, mindkettő Kósa Ferenc írása. *Az s és z hangértékű sz az erdélyi kéziratok*

írásbeliségben, valamint *A hangérték nélküli y, i és j történetéhez* című tanulmány felhívja a helyesírástörténet figyelmét erre az eddig alig tanulmányozott forrásanyagra, melyből két szokatlanabb jelölési módot emel ki, és a korábbi általánosabb hangjelölés rekompenzációs hatásával magyarázza őket (Kósa 1983, 1984).

4. A nyelvtörténeti kutatások időszerű feladatai között egyre hangsúlyozottabbá válik az egykori beszélt nyelv történetének megismerési igénye. Erre főképpen a középmagyar korra vonatkozóan nyílik lehetőség. Ekkortól maradtak fenn nagy tömegben olyan szövegtípusok, amelyek az élő nyelvi használatot rögzítették. Sehol annyi ilyen típusú szöveget együtt nem találunk, mint a SzT-ban (tanúvallatások, magánlevelezések stb.). Az irodalom alatti nyelvhasználatot tükröző forrásokból származó adatok hatalmas tömege kitűnő lehetőséget teremt, hogy belőlük a XVI–XIX. század beszélt nyelvének főbb sajátosságait kiszűrjessük.

Több írásomban is igyekeztem erre felhívni a figyelmet a nyelv különböző szintjeiről vett beszélt nyelvi sajátosságokat mutató jelenségekben: *Az Erdélyi magyar szótörténeti tár használhatósága a beszélt nyelv történeti vizsgálatában* és *Élő nyelv a nyelvemlékekben*, valamint *Szóhasználati párhuzamok Heltai Gáspár fabuláinak és a korabeli Kolozsvárnak beszélt nyelvéből* (B. Gergely 1997, 1999, 2000) A Heltai fabuláiban szereplő lexikális regionalizmusokat veti össze az egyedül a SzT-ban található kolozsvári beszélt nyelvet tükröző adatokkal. Ezek újabb, szóhasználati bizonyítékok, hogy Heltai írói nyelvének fő forrása a kolozsvári mindennapi beszélt nyelv volt. A SzT. anyaga alkalmas a régi nyelvi szóképek kutatására és a beszélt nyelv közkeletű metaforákban való gazdagságának bemutatására is: *Beszélt nyelvi metaforák a régi erdélyi nyelvben* (B. Gergely 2001²). A SzT-ból vett példák elemzésével több közkeletű metafora keletkezési folyamatát követi nyomon egészen a holt metaforává válásig. *A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben* című tanulmányom (B. Gergely 2002) azt próbálja kimutatni, milyen volt lexikális téren a mindennapi nyelv hozzájárulása az erdélyi fejedelemség közéleti nyelvhasználatához. Főleg a képszerű szó- és frazéma használatra meg az emotív nyelvi elemekre terjed ki e vizsgálat a nyelvhasználat három szinteréről: a XVI–XVII. századi városi közéleti hivatali nyelv, az erdélyi fejedelemség törvénykönyvei és az akkori politikusok államügyekről folyó levelezésének alapján. Hasonló témát boncolgat más megközelítésben *A jelentésváltozások szerepe az erdélyi fejedelemség közéleti nyelvében* című tanulmányom (B. Gergely 2003). A magyar nyelvet hivatalosan nyelvvé tevő erdélyi fejedelemségben kifejlődött egy magasabb szintű közéleti nyelvváltozat, mely szó- és kifejezőkészletének jelentékeny részét az élő beszélt nyelvből merítette. E tanulmány azokat a jelentésváltozási folyamatokat követi nyomon a SzT-ból vett példákon, amelyeken át a nyelvhasználati szintet váltó szavak konkrét jelentésükből elvont jelentésűvé váltak.

Ez a szándékában teljességre törekvő, de bizonyára mégsem teljes összeállítás – amiért elnézést kérek mindazoktól, akik ebből szándéktalanul kimaradtak – azt mutatja, hogy a SzT. felhasználásában főleg az erdélyi kutatók jártak és járnak elől, a magyarországi nyelvészek kevésbé éltek a SzT. nyújtotta lehetőségekkel. Visszatartó tényező lehet számukra a Tár regionális jellegének túlhangsúlyozása, még befejezetlen volta, a szövegek széttagoltsága, mely az anyaggyűjtést lassíthatja. Ezzel kapcsolatban idézzük Benkő Loránd értékelő gondolatait: „Nem lehet azt állítani, hogy elsősorban Szabó T. Attila tanítványai köréből kikerülő kutatók különféle résztémákban ne használták volna ki már eddig az eléjük táruló lehetőségeket, hazai nyelvészeink azonban még inkább csak szemelgettek az anyagból. Pedig a Tárból kiáltóan kínálkozik például – hogy klasszikus (hagyományos) nyelvtudományi témákról is szóljak – manapság jobban preferált, »divatosabb« kérdéskörök akár szélesebb távlatú feldolgozási lehetőségei is. Így bőven adódhatna mód mind történeti, mind leíró szempontú témák feldolgozására a pragmatika, a szociolingvisztika, a nyelvek közötti interferencia, a szövegten, a grammatikai vonatok vizsgálata és hasonló terén” (MNy. CII, 261). A közelmúltban jelent meg az Akadémiai Nagyszótár első kötete, mely történeti anyagot a XVIII. század utolsó harmadától tartalmaz. A SzT. időbeli viszonyítási alapot s nyújthat a Nagyszótár újmagyar kori anyagát felhasználó kutatóknak, s ez is meg a középmagyar kori nyelvtani rendszer folyamatban levő, intenzív kutatása felélénkítheti a Tár további hasznosítását.

B. GERGELY PIROSKA

I R O D A L O M

Az ismertetett tanulmányok, könyvek megjelenési helye

- Büky László 2000. MNy. XCVI/4, 465–67; 2002. *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. Miskolc, 21–5; 2003. MNy. XCIX/2, 211–3.
- P. Dombi Erzsébet NyIrK. XXVI/1–2, 109–15; 1983. *Nyelvészeti Tanulmányok*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 7–22.
- Fazakas Emese 2008. *A fel-, le- és alá- igekötő jelentésszerkezete*. Kolozsvár.
- Fóris Ferenczi Rita 1991. NyIrK. XXXV. 75–86; 1993. NyIrK. XXXVII/1–2, 141–51; 2005. ETF. 251. EME. Kolozsvár.
- B. Gergely Piroska 1977. *A magyar nyelv grammatikája*. NytudÉrt. 104. szám Bp., 351–6; 1979. NyIrK. XXIII/1, 69–76; 1983¹ *Nyelvészeti tanulmányok*. II. köt. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 22–68; 1983². NyIrK. XXVII/1, 47–51; 1991. *Benkő Emlékkönyv*. Bp., 207–13; 1993. NÉ. 15. 118–25; 1994. Miskolci Egyetem közleményei. I. 3–15; 1995¹ *Anyanyelvi nevelés – embernevelés. Országos anyanyelv oktatási napok*. Eger, 1994. MNyTK. 198. szám. 159–63; 1995² MNy, XCI, 186–91; 1997 MNy. XXXIX. 65–74; 1999. *Nyelv és kommunikáció az iskolában*. Eger, 323–31; 2000. MNy. XXXVIII. 41–51; 2001¹. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* II. Szeged, 19–28; 2001². *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Bp.,

- 9–15; 2002. *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen–Jyväskylä, 187–99; 2003. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* III. Szeged, 47–51.
- Hajdú Mihály 1989. *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében*. Bp., I. 399–403.
- S. Hámosi Antónia 2002. MNy. XCVIII/4. 411–31.
- Hangay Zoltán 2003. *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Bp.
- Kabán Annamária 1997. *Szöveg és stílus*. Szabó Zoltán köszöntése. Kolozsvár.
- Kósa Ferenc 1983. NyIrK. XXVII/2, 151–6; 1984. NyIrK. XXVIII/2, 147–52; 1989. NyIrK. XXXIII/2, 123–34.
- Lőrinczi Réka 2001. EM. LXIII/1–2, 103–20.
- Magyar nyelvtörténet*. Szerk. Kiss Jenő–Pusztai Ferenc. Osiris Kiadó. Bp., 2003.
- Tamásné Szabó Csilla 1997. *Szöveg és stílus*. Szabó Zoltán köszöntése. Kolozsvár, 395–403; 2000. MNy. XCVI/3, 342–5; 2001. NyIrK. XLV. évfolyam; 2003. ETF. 240. szám EME. Kolozsvár; 2003. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei*. III. Szeged, 187–90.
- Zsemlyei Borbála 2000. EM. LII, 75–80.
- Zsemlyei János 1980. NyIrK. XXIV/2, 157–67; 1982. NyIrK. XXVI/1–2, 71–83; 1983. NyIrK. XXVII/2, 125–32; 1987 NyIrK. XXXI/1–2, 156–60; 1995. *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Bp., 399–403; 2000¹. MNy. XXXVIII, 493–8; 2000². *Nyelvek és kultúrák a Kárpát-medencében*. A 10. élőnyelvi konferencia előadásai. Bp., 253–6.
- Zsilinszky Éva 2006. *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Bp., 151–3.

VALORIFICAREA DICȚIONARULUI ISTORIC AL LIMBII MAGHIARE DIN
TRANSILVANIA ÎN CERCETĂRILE RECENTE PRIVIND
ISTORIA LIMBII MAGHIARE

(Rezumat)

În cele peste trei decenii care au trecut de la apariția primului volum al acestui dicționar-tezaur, numeroase cercetări au valorificat imensul material lexicologic și frazeologic cuprins în cele 12 volume publicate. Autoarea și-a propus în acest studiu evaluarea acestei valorificări: în ce domenii și în ce măsură cercetătorii s-au bazat pe acest tezaur și în ce direcție se poate aprecia o contribuție relevantă pe această bază. În această evaluare, autoarea are în vedere în primul rând acele monografii, studii de specialitate, acele lucrări care au fost publicate sub formă de carte sau în reviste de specialitate consacrate și care s-au bazat într-o măsură considerabilă pe acest material. Autoarea relevă în primul rând contribuțiile în acest sens în lexicologia și onomastica istorică, precum și în gramatica istorică. Studiul prezintă și o sinteză bibliografică exhaustivă a acestor lucrări, cu aprecierile și adnotările de rigoare.

KÁRPÁT-MEDENCEI CSALÁDNÉVKATASZTER ÉS -TOPOGRÁFIA¹

Bevezetőmben a címhez szeretnék rövid magyarázatot fűzni, hiszen az sok tekintetben megtévesztő lehet. Mindenekelőtt azért, mert azt a látszatot kelti, mintha a továbbiakban folyamatban lévő munkálatokról lenne szó. Mielőtt a téma részletesebb kifejtésébe kezdenék, szükségesnek látom tehát jelezni, hogy ez a tanulmány csak az ötlet felvetésének számít. Maga a munka ez idő tájt csupán a tervezgetés fázisában van. Részemről mind ez ideig semmiféle konkrét, érdemleges gyakorlati lépés nem történt a Kárpát-medencei szinkron családnévkataszter és -topográfia ügyében. Tudomásom szerint egy-két lokális, kisebb régiót felölelő történeti próbálkozást leszámítva lényegileg más névkutatók sem jutottak túl az ötletfelvetésen. Saját egy helyben topogásomra mentségül számtalan okot sorolhatnék. Ezek közül csak néhányat említek. Elsőként – bizonyára meglepő módon – nem a pénzügyi akadályokról szólok, amelyek persze minden nagyobb ívű, jelenleg tervben vagy folyamatban lévő kutatást fojtogatnak, hanem az adminisztratív akadályokról. Nevezetesen arról, hogy a meglévő, legideálisabbnak tekinthető adatbázisokhoz mind ez ideig nem sikerült hozzáférnem, mivel a hatóságok személyiségi jogok védelmére hivatkozva elzárják őket a kutatók elől. Az említettekhez képest csupán elhanyagolható tényezőnek számítanak a technikai akadályok, amelyek az adatbázis kialakításakor és intelligens feldolgozásakor, valamint az adatok térképre vitelekor jelentkeznek. Ez utóbbiakról tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy körültekintő tervezéssel, s a dialektológiában már használatos szoftverek megfelelő adaptálásával ezt az akadály könnyedén elháríthatónak vélhetjük. Jelenlegi ismereteim szerint kis módosításokkal leginkább a BihalBocccsal vagy a Cameleon Digitális Atlással lenne legcélszerűbb számolnunk. Az adatbázisok sajátos jeleinek lejegyzését pedig az Internetről ingyenesen letölthető Leditor elnevezésű programmal rögzíthetnénk a legkönnyebben.

Az utóbbi időszakban a névtanban is egyre több olyan próbálkozással találkozhatunk, amely az adatbázis-építést és -kezelést informatikai módszerek bevonásával végzi. Magam először éppen a 2002-es dialektológiai szimpóziumon ismerkedhettem meg közelebbről a fentebb említett BihalBocccsal, amelyet köztudottan többek között digitális atlaszok elkészítéséhez lehet felhasználni.

¹ Jelen tanulmány a szombathelyi Dialektológiai szimpozionon 2007. augusztus 23-án elhangzott előadás szerkesztett, bővített változata.

Témánkhoz illő példaként említhetjük a makrotoponimák BihalBocccsal történő térképre vitelét, amelyből ízelítőként néhány mutatványt találunk a www.geolingua.elte.hu honlapon. A mikrotoponimák feldolgozására is számot adhatunk ilyen irányú kezdeményezésekről. Bárth M. János a legutóbbi, balatonszárszói névtani konferencián számolt be *Székegyföldi helynevek névföldrajzi vizsgálata* címmel folyamatban lévő ilyen célokat kitűző munkálatokról. Ugyanakkor komoly hiányérzetünk támad, ha családneves magyar szinkrón névtérképek után búvárkodunk. Tudomásom szerint sem országhatáron belül, sem a Kárpát-medencei magyar nyelvterület egyéb régióiban nem készültek még ilyenek.

Az elmondottak alapján joggal vetődik fel a kérdés, mi az, amit a családnévkataszter és névtérkép hiányában nem tudunk. Mindenekelőtt csak becslésekbe bocsátkozhatunk, hány különféle családnévegyeddel van dolgunk; milyen a mai magyar családnévállomány etimológiai stb. összetétele. Csak közvetett módon tudunk következtetni arra, milyen a magyar családnévállomány területi eloszlása; milyen hajdani népességmozgásokkal kell számolnunk a szinkrón területi eloszlás tekintetében stb. Ugyanerre a megállapításra kell jutnunk, ha ezekre a kérdésekre a határon túli magyarság körében szeretnénk választ kapni.

1. A továbbiakban célszerűnek látom számba venni, mik azok az eredmények, amelyekre a címben megjelölt kutatások esetleges megindulásakor alapozhatunk. Elsőként a Kázmér-féle családnévszótárt említem, amely gazdagon adatozza a különféle címszavait a történetiségéből. Forrásai lényegileg lefedik az egész magyar Kárpát-medencei nyelvterületet. A források megjelölése elvileg névföldrajzi következtetések levonását is lehetővé tenné. Ám joggal vetődik fel a névtannal behatóbban nem foglalkozó kutatókban a kérdés, miért nem alkalmas névföldrajzi vizsgálatokra a Kázmér-féle családnévszótárunk? Mindenekelőtt azért nem, mert forrásai nem teljesen reprezentatívak, ha a korabeli nyelvterület egészére vonatkozó következtetéseket szeretnénk levonni. Éppen ezért segítségével csak hozzávetőlegesen tudjuk meghatározni egy-egy családnév földrajzi eloszlását. Szócikkei még adott település és/vagy mikro- és makrorégió vizsgálatához sem mindig nyújtanak kellő támpontot. Ezzel a ténnyel hozható összefüggésbe, hogy ez a családnévszótárunk gyakorisági vizsgálatokhoz sem tekinthető autentikus forrásnak. Tegyük hozzá, nem is azzal a céllal publikálta, hogy ilyen igényeket kiszolgáljon. Jó kiindulási alapot jelent viszont egyes etimológia és morfológiai kérdések tisztázásához. Ám azt kell mondanunk, hogy nem minden esetben. Éppen ezért a teljességre törekvő névföldrajzi vizsgálatok szempontjából megfogalmazható kifogások között említhetjük e szótárunk „hungarocentrikusságát”, amely azzal a következménnyel jár, hogy csak a magyar eredetű családnevek számbavételére kerül sor. A régiségből Kázmér ezek között persze olyanokat is tárgyal, amelyek etimológiájáról semmi közelebbit nem tud mondani, hiszen mai tudásunk szerint nem ismerhető fel bennük

semmiféle magyar eredetű közszó vagy magyar eredetre következtetni engedő képzésmód. Ezek minősítésekor a szócikkek megelégszenek annyival, hogy azok hajdan apanevűek lehettek. Nyilvánvaló, hogy közöttük nem kis számban fordulhatnak elő olyanok, amelyek más nyelvekből eredeztethetők. Bár arról, hogy melyik nyelv tekinthető forrásuknak, semmi közelebbit nem tudunk mondani. Így áll elő az a helyzet, hogy az időben hozzánk közelebb eső rétegből teljesen kimaradtak az idegen eredetű, ám időközben meggyökeresedett családnevek, a családnevek kialakulásának időszakából viszont számtalan olyan helyet kapott a szótárban, amelyet jó eséllyel minősíthetnénk akár idegen eredetűnek (is). Erre a tényre a szótár előszavában is egyértelmű utalást találunk. Kénytelen vagyok hosszabban idézni: *„A szócikkek etimológiai része azt igazolja, hogy a családnév magyar eredetű, illetőleg olykor csak azt, hogy magyarból is származtatható. Közismert, hogy a családnevek egy része több nyelvben is kialakulhatott: a Liszt magyar (liszt 'ua') vagy német (List 'bölcesség, ravaszság') vagy szláv (list 'növény levele'), a Janka magyar (János rövidülése + -ka bec. képző) vagy szlovák (Ján + -ka bec. képző) eredetű. A régi Janko, Barto, Karaz adatok olvashatók Jankó-nak, Bartó-nak, Kárász-nak vagy Janko-nak, Barto-nak, Karas-nak. Az előbbi esetben magyar, az utóbbiban szlovák névadásról van szó. [...] A szótár „hungarocentrikus”, a lehetséges magyarizációk közül csak a magyar etimológiát közli, a többi megtalálható a számos német, szláv, esetleg román családnévszótárban. A nyelvi elemzésen kívül az etimológia helyességét nagy mértékben támogatja az, hogy a kiválasztott adatokat magyar nyelvterületen és általában biztosan magyar eredetű családnevek környezetében jegyezték le”* (vö. Kázmér 1993: 7). A szócikkek azonban már semmiféle eligazítást nem tartalmaznak az efféle problémás esetekről.

A hungarocentrikussággal kapcsolatban összegzésként azt mondhatjuk, hogy szinkrón szempontból mindenképpen kívánatos lenne az idegen eredetű, ám időközben a magyar családnévkincs részévé vált nevek összegyűjtése (lásd Murádin 2005: 149–50). Eközben pedig a többes eredeztetés eseteinek számbavétele is az eddigiéknél nagyobb figyelmet érdemelne. Ez adott helyzetben a névkutató szakemberek munkáját is jelentősen segíthetné és könnyíthetné.

Az minden névtanos számára nyilvánvaló, hogy az adatbázis létrehozásakor teljességre kell törekedni. Ennek azonban számtalan tényező szab gátat. Számbavételükre jelen tanulmányban nem vállalkozom, csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy a kutatópontok tekintetében – eltérően más névföldrajzi munkálatoktól – lehetőség szerint abszolút sűrűségekre kell törekedni. Itt tartom szükségesnek megjegyezni, hogy a Kázmér-féle családnévszótár tiszteletet parancsoló történeti névanyagának egyes foghíjaira is gyakorta hívják fel a figyelmünket olyan névföldrajzi vizsgálatok, amelyek XIX–XX. századi forrásokból származó korpusszal dolgoznak. Éppen ezért munkámnak ebben a

részében magam is kénytelen vagyok egy kis kitérőt tenni, hogy ennek az állításnak az igazolására némi adalékkal szolgálhassak.

A közelmúltban a somorjai székhelyű Fórum Társadalomtudományi Intézet hathatós anyagi támogatásával a magyar–szlovák nyelvhatár közelében kezdtem újabb kutatásokba. Az egyik vizsgálandó település Felsőszeli volt. Itt találok a *Füzék* családnévvel, amelyről első pillanattól gyanítottam, hogy településnévből származtatható. A Kázmér-féle családnévszótár számol ugyan a névegyeddel, de az adott alakváltozatot nem tudja semmiféle forrásból adatolni. Ugyanitt azt olvashatjuk a *Füzékről*, hogy annak „*Füzéki* alakváltozatára sem került elő adat” (vö. Kázmér 1933: 367). Kázmér is jelzi, hogy a szóban forgó névnek egy Bars megyei helynév adja az alapját.

A *Füzék* kialakulását tulajdonképpen kétféleképpen tudjuk magyarázni. Vagy a pusztai településnév vált hajdani családnévvé, vagy „tollban maradt” a származási helyre utaló névvégi *-i* képző. Ha csak a családnévszótárra hagyatkozhatnánk, akkor minden tekintetben ritka minősítéssel kellene illetnünk az ilyen névegyedeket. Nem így Felsőszeliben. Ezen a településen a *Füzék* az öt leggyakoribb név egyike volt a két világháború közötti időszakban. Ezt mutatják az alábbi táblázat adatai.

	A családnév alakváltozata(i)	Gyakoriság	%
1.	<i>Szabo</i> (1), <i>Szabó</i> (219), <i>Szabó</i> (Kollár) (1), <i>Szabó Kontár</i> (1)	222	9,26%
2.	<i>Kontár</i>	115	4,80%
3.	<i>Ponya</i> (1), <i>Pónya</i> (72)	73	3,05%
4.	<i>Bedecs</i>	72	3,00%
5.	<i>Füzék</i>	68	2,84%

1. táblázat

Felsőszeli leggyakoribb családnevei az 1918–1938 közötti időszakban

A *Füzéket* tehát címszószerűen nem tartalmazza Kázmér szótára. Találunk viszont nála *Fizékit*. A mi labiális alakváltozatunk minden valószínűség szerint alkalmas ennek a hiátusnak a betöltésére. A *Füzéki* és a mi *Füzékünk* összefüggése mellett szól az a tény is, hogy Felsőszelitől mindössze néhány napi járóföldre feküdt az a hajdani Bars megyei település, amellyel a szóban forgó név összefüggésbe hozható. Márpedig kis települések nevét a régiségben rendre akkor szokták *-i* képzővel ellátni, ha azok ennél a távolságnál nem voltak messzebbre.

Kázmér szótára a települést az 1898-as helynévtár alapján lokalizálja. Magát *Füzéket* hiába keresnénk a mai, akár a XX. sz. elején készült térképeken, lajstromokon. Már Joannes Lipszky repertóriumának adatai szerint is olyan praedium (majorság, pusztai), amelyet egykori lakói elhagytak (vö. Lipszky 1808: 190). Lipszkyknél a szóban forgó praedium *Fizykként* adatolható, amelyet

Füziknek olvas a szerző. Ez az olvasat hangtanilag minden különösebb nehézség nélkül lehetővé teszi számunkra a *Füzek* családnévvel való összevetést.

Visszatérve a névföldrajzi vizsgálatok lehetséges forrásainak számbavételéhez megállapíthatjuk, hogy a fentebb említett szótáron kívül elvileg sok-sok, de a mi szempontunkból koránt sem elégséges szinkrón és diakrón adattár áll rendelkezésünkre az elmélyültebb családneves névföldrajzi elemzéshez. Ezek szerzői főként kis(ebb) lélekszámú településeken folytattak forrásföltárást. A meglévő adattárak felhasználásának egyik legfőbb gátjaként említhetjük, hogy azokat nem (teljesen) egységes elvek szerint gyűjtötték. Filológiaiailag nem egységes az általuk feltárt korpusz kezelése, közzététele. Ráadásul digitálisan nincsenek további feldolgozásra hozzáférhetővé téve.

Jelenleg nincs tehát névkataszterünk és névatlaszunk a Kárpát-medencei magyar nyelvterületről. Ahhoz, hogy akár csak a jelenlegi politikai határainkon belül létrehozassuk őket, mindenekelőtt megfelelő adatbázisra lenne szükségünk. Ehhez kiváló hátteret jelenthetne a belügyminisztérium elvileg naprakész elektronikus népszerűségi-nyilvántartása a lakónépességről. Az Országos Egészségbiztosítási Pénztár is hasonlóan pontos elektronikus adatbázisa van a biztosítottakról. Kevésbé köztudott, hogy minden magyarországi település önkormányzata is számítógépes adatbázissal rendelkezik az ott bejelentett állandó lakosokról. Nincs minden határon túli régióról biztos információ, ezért csak Szlovákiát említem, ahol lakónépességéről ugyancsak minden település elektronikus adatbázissal rendelkezik.

Névtanosok manapság előszeretettel használják forrásul a vezetékes telefonszolgáltatók előfizetői jegyzékeit. Ez utóbbiak nemcsak hagyományos papírformátumban vehetők kézbe, hanem Internetről is lekérdezhetők. Néhány éve pedig hét régióra bontva, illetőleg országos összesítésben CD-re írva is beszerezhetők az ilyen adatok. Ezekből a kereső segítségével kutatási célra is elég jól használható információkhoz juthatunk. Hátrányuk, hogy csak az előfizetők nevét tartalmazzák, az egy háztartásban élő személyeket azonban már nem, tehát adatbázisuk nem teljes körű. Ráadásul a mobiltelefonok térhódításával a vezetékes telefonok előfizetőinek száma az idő előrehaladtával egyre inkább fogyóban van.

Felvetődik a kérdés, miként hasznosíthatók az egyre szaporodó mobiltelefonos előfizetők nyilvántartásai. Megállapíthatjuk, hogy az előzőekhez hasonló módon, bár körükben sokkal több az olyan, aki nem járul hozzá adatainak nyilvánosságra hozatalához. Ezen túl gondot jelent, hogy az itt kapott adatokat nem tudjuk földrajzilag lokalizálni, szemben a vezetékes telefonokkal, ahol adott esetben még a településrészt is be tudjuk határolni.

A napjainkban egyre népszerűbb kommunikációs csatornákról is számot kell adnunk, mint lehetséges forrásokról. Ilyen az iWiW, az MSN és a Skype. Mindhárom korlátozott mértékben képes megfelelő névtani adatok lekérdezésére, hiszen a belőlük meríthető korpusz még reprezentatívnak sem nevezhető.

Gyakorisági, nyelvföldrajzi következtetések levonására pedig lényegileg alkalmatlanok. Az első kettő felhasználhatóságát nagyban befolyásolja, hogy azokat főképp a fiatalok kedvelik, az idősebb korosztályok ma még ezekben kevésbé regisztrálják magukat.

Itt tartom szükségesnek megjegyezni, hogy az Interneten elérhető különféle keresők a szomszédos országokban is lekérdezhetővé teszik a családnéveket. Ilyen pl. Szlovákiában a <http://www.soznam.sk>, honlapon keresztül elérhető Telefönnny zoznam. Ebben egyesítve találjuk az összes szolgáltató nyilvános előfizetői listáját. Tudni kell róla, hogy többnyire itt is vezetőkes előfizetők nevével találkozhatunk, hiszen mobilszámukat a magyarországi gyakorlathoz hasonlóan csak nagyon kevesek kéri megjeleníteni nyilvános telefonkönyvekben. Próbaképpen magam is lekérdeztem ebben a *Vörös(ová)* és *Veres(ová)* (~ *Voros* ~ *Vorös* ~ *Vörös* ~ *Vőrös*; *Vereš*) nevű előfizetőket. Azért esett a választás ezekre, mert minden kétséget kizáróan magyar eredetűek, s segítségükkel egyebeken túl onomatodialektológia, nyelvföldrajzi kérdéseket vizsgálhatunk. 1068 tételt találtam. Ebből labiális alakváltozatú volt 726, 882 pedig illabiális. A lakcímek alapján egyértelműen megállapíthattam, hogy a szóban forgó nevek főként a felvidéki magyar nyelvterületen fordulnak elő. Csak szórványosan bukkantak fel olyan településeken, ahol nem él(t) számottevő magyar ajkú lakosság. A labiális és illabiális alakok területi megoszlásának vizsgálatára is módot adott e nevek lekérdezése. Mélyebb elemzést ugyan nem végeztem, de anélkül is karakteresen kirajzolódott, hogy a felvidéki magyar nyelvterület nyugati régiójában többségében vannak a labiális alakok, a palóc nyelvterületen viszont nagyobb arányban találkozhatunk az illabiális alakváltozatokkal. Ugyanezeket a neveket a cseh keresőben is lekérdeztem². Értelemszerűen sokkal kevesebb tételre bukkanhattam. Ebből következően a szlovákiainál a földrajzi szóródásuk is nagyobb volt, hiszen az ottani magyarság és/vagy leszármazottaik Csehország egyetlen régiójában sem alkotnak zárt etnikai tömböt. A szlovákiai magyarág második világháború utáni erőszakos kitelepítések hajdani régióira, gócpontjaira persze – ha korlátozottan is – a magyar eredetű nevek az ott maradók által máig emlékeztetnek. Ugyanígy körvonalazhatók azok a települések is, amelyek Trianon után kedvelt célpontjai voltak a cseh országrészt érintő, szlovákiai magyar nyelvterületről kiinduló népességmozgásoknak.

Mindazonáltal a névkutató szempontjából a szomszédos országok telefonkönyveinek is ugyanazok a korlátai, mint a magyarországiaknak.

2. Ahhoz, hogy érzékeltetni tudjam a családnévföldrajz területén mutatkozó lemaradásunkat, azt is számba kell vennünk, mi az, amiben más nemzetek e téren előttünk járnak.

² www.zlatestranky.cz/WhiteResult.do és <http://telefonniseznam.o2active.cz/jnp/cz/index.html>

Jelentős lemaradásban vagyunk, ha azt vesszük, hogy más országokban régtől léteznek névkataszterek, településekhez köthető gyakorisági listák. Finnországot, Észtországot, Izraelt is ezek között említhetjük. A továbbiakban néhány olyan, önkényesen kiragadott példát fogok említeni, amely a leendő magyarországi munkálatok előkészületei közben kutatás-módszertani szempontból is tanulságokkal szolgálhat.

Elsőként egy 1976-os horvátországi munkáról szólok. Szerzői: Valentin Putanec és Petar Šimunović (Putanec–Šimunović 1976). Korpuszuk az akkori Jugoszlávia egyetlen köztársaságának területéről származik. Az egész köztársaságot lefedő, tehát teljes családnév-topográfiát adtak közre. Lekereshetők benne: az adott családnév és annak névváltozata(i); a családnév előfordulási helye; a családnevet viselő személyek és családok száma; az egyes családnevek képzésmódja. Ez utóbbival kapcsolatban a mű előszava 434 képzőt említi, ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük a szláv nyelvek egyébként is gazdag képzőrendszerét.

A névkutatás terén a finnek is jóval előttünk járnak. Nyirkos István a több mint egy évtizede készült magyar nyelvű összefoglalójában is imponáló eredményekről számolt be, amikor az ottani személyneves kutatások akkori állását ismerteti (Nyirkos 1997). Ezen belül a helynévkutatáshoz képest jóval szerényebb családneves kutatásokról is beszámolt, amelyből kiderül, hogy a finn családnévkataszterekben a történeti réteg mellett a szinkrón adatbázisra is nagy figyelmet fordítottak (Nyirkos 1997: 493, 498). Közel 76 000 adatot tartalmaz a korpusznak az a része, amely 1970-ből származik. Ebben az egyes tételek visszakereshetők a szokásos ábécés rend szerint, de gyakoriságuk alapján is, sőt az *a tergo* rendezés alaposabb morfológia kutatásra is módot ad. Ez alapján könnyen vizsgálható például, hogy hány *-pää*, *-naa* típusú név található Finnországban, s azoknak milyen a területi eloszlása. Az 1983-ból, 1985-ből, illetőleg 1990-ből származó anyag legjobb tudomásom szerint egyelőre csak ábécé-rend szerint áll a kutatók rendelkezésére. A finn eredetű nevek mellett 1986-ból svéd családneveket is tartalmaz az adatbázis. Érdekességként megemlíthető, hogy a finn névkutatóknak az 1992-es keresztnévlista adatbázisának kialakításakor a Népeségnyilvántartó Központ nyújtott segítséget (vö. Nyirkos 1997: 498).

A héber eredetű neveknek igen tekintélyes irodalma van. Ezek számbavétele jelen tanulmánynak nem lehet célja. Ám jelzem, hogy az izraeliták körében használatos nevek gyűjtése és feldolgozása – tekintettel a sajátos történelmi helyzetre – nem szorítkozik Izrael állam területére (Beider 1993, 1994, 1996, 2001 2004; Feldblyum 1998; Kaganoff 1996; Kolatch 1984; Menk 2005). Népük sajátos diaszpórahelyzetéből fakadóan az idegen eredetű családnevekre is nagy figyelmet fordítanak. Ezen túl a hagyományos papíralapú kiadványok mellett (Demski–Tabory–Reif 1997; Edelstein 2003.) Interneten keresztül elérhető program segíti az egyes családok genealógiájának kutatását (Clifford

2001.) Izraelben egyebek mellett az egyéni nevek korosztályok szerinti megoszlását is ki lehet gyűjteni a megfelelő adatbázisból (Demski–Tabory–Reif 1997; Singerman, Robert 1977). Az etimológiák és a morfológia sajátosságok megfejtéséhez többek között Shmuel Gorr 1992-es munkáját hívhatjuk segítségül (Gorr 1992).

Közelsége miatt említem a német családnévatlaszt, amelynek figyelemre méltó elméleti és módszertani útmutatásain túl nem kevés gyakorlati hozadékaival kell számolnunk a magyar nyelvterületen folytatandó névföldrajzi kutatások előkészítő szakaszában. A négykötetes *Deutscher Familiennamenatlas* (továbbiakban: DFA) munkatársai a 2005-ös telefonjegyzék alapján dolgoztak. A DFA közel 970, kommentárokkal ellátott térképet tartalmaz. Grammatikai része további alfejezetekre tagolódik. A hangtani rész külön foglalkozik a grafémákkal és a fonémákkal. Ezen túl morfológiai és szintaktikai kérdésekre is választ kaphatunk. A lexikai fejezetében többek között a név keletkezésének eredeti motivációjára kapunk választ. A zárófejezet térképeket tartalmaz különféle bontásokban, pl. az egyes képzésmódok területi koncentrációja, névgyakoriság, névrokonság területi lefedettsége stb.

Nyilvánvaló, hogy ettől Magyarországon mi még messze járunk. Legfőképpen azért, mert mint fentebb említettem, nincsenek olyan publikációk, amelyek kellő merítési bázisul szolgálhatnának egy ilyen munka elkészültéhez. Igaz, hogy egyes nyelvatlászaink tulajdonnévi címszókat is tartalmaznak, ám ezek semmiképpen sem tekinthetők a mi céljaink megvalósításához kellő kiindulási alapnak. Ha például a magyar nagyatlaszt szeretnénk felhasználni, akkor azzal kellene szembesülnünk, hogy csak keresztneveket találunk benne. A romániai magyar nyelvjárások atlasza ugyan a keresztnevek mellett beceneveket is tartalmaz, ám ebben sincsenek családnévek. Egyébként is leszögezhetjük, hogy a kartografikusan ábrázolható tulajdonnévanyagnak nem a nyelvatlások a legautentikusabb forrásai, hanem a jól felépített személynévtárak. Minket most ezek közül leginkább a családnéves gyűjtések érdekelnek. Az eddig közzétettekről összességében elmondható: 1. területi lefedettség tekintetében nem törekedtek teljességre; 2. a különféle szerzők által közzétett adattárak nem (teljesen) egységes filológiai szempontok szerinti lettek felépítve. Ennek következtében korpuszok felhasználásával nehéz (lenne) rendszerszerű vizsgálatokat végezni. Ezen túl meg kell említenünk, hogy ezek a személynévtárak névrendszertanilag és területileg egyenetlenül fedik le a Kárpát-medencei magyar nyelvterületet. Ez utóbbi megállapítás egyaránt érvényes a mai politikai határokon belüli és kívüli gyűjtésekre.

Fölvetődik a kérdés, milyen hozadéka lenne a magyar nyelvterületen fellelhető családnévek Kárpát-medencei névkataszterének és -térképének. Nyilvánvaló, hogy ezeket sokoldalúan lehetne hasznosítani a nyelvtudományban csakúgy, mint egyéb, interdiszciplináris szakterületeken. Vizsgálhatnák például a családnévek lexikai szóródását, morfológiai felépítésük szerinti földrajzi

megoszlásukat, régiónkénti gyakoriságukat, jelentésbeli differenciálódásukat, s nem utolsó sorban hangföldrajzi vonatkozásait, alakváltozataikat. A szóföldrajz például itt is közvetett módon információkat szolgáltatna annak tisztázásakor, hogy pl. egyes, képzésmódjukat tekintve nagyfokú hasonlóságot mutató szláv családnevek milyen irányból érkeztek nyelvünkbe. Összetett keresési feltételekkel manuálisan fel nem tárt összefüggések rejtett titkaihoz kerülhetnénk közelebb.

3. Fentebb a családnevek hangföldrajzi vonatkozásainak vizsgálatát is olyan kutatási területként említettem, amely a leendő névtopográfia segítségével jól vizsgálható lenne. Magam is tisztában vagyok ennek korlátaival, bár a teljes magyar Kárpát-medencei nyelvterületet lefedő kutatások ezen a téren is eddig elképzelhetetlennek tűnő perspektívákat nyithatnának.

A családneves szóföldrajzi történeti kutatások közül mintaként Hajdú Mihály akadémiai doktori értekezésének vonatkozó fejezeteit említhetjük (Hajdú 1994b: II, 116–9). Az említett szerző ezekre alapozva közöl térképeket a IV. Dialektológiai Szimpozion előadásaiból szerkesztett kötetben, amelyeken a leggyakoribb családnevek nyelvföldrajzi vonatkozásainak időbeli egymásra rétegződését is felvillantja (Hajdú 2002: 104–19). Ugyancsak figyelmet érdemel Hajdúnak az a korábbi publikációja, amelyben XVI. századi adóösszeírások személynévállománya alapján készített családneves vonatkozású hangtani térképet (Hajdú 1987: 446).

4. A dolgozat hátralévő részében a létrehozandó adatbázis reálisan számításba vehető forrásairól és az adatbázis-építés főbb elveiről kívánok röviden szólni. Ideális adatbázis(ok) lehetnének a fentebb idézettek közül: a BM, valamint az OEP elektronikus nyilvántartása(i). A tanulmányom előző részében említett finn példa is azt mutatja, hogy a személyiségi jogok elvben nem jelenthetnének elháríthatatlan akadályokat. A BM, illetőleg az OEP adatbázisok lekérdezhetőségének hiányában a DFA mintájára be kellene érnünk a CD-s formátumban évenként publikussá váló telefonregiszterekkel. Filológiaiag következetes (tehát egységes) gyűjtést, adatbázis-építést és -kezelést kellene megcélozni. A lehetőségek határain belül minél teljesebb korpuszra lenne szükség egy adott mikro- és/vagy makrorégióból. Ideális esetben a Kárpát-medencei magyar nyelvterület egészével kellene számolnunk. Ahhoz, hogy a mai magyar nyelv teljes családnévkincsét számba tudjuk venni, át kellene értékelnünk a hungarocentrikusság fogalmának tartalmát: mindazokra a családnevekre tekintettel kellene lennünk, amelyeket a mai magyar beszélőközösség tagjai viselnek és használnak. Vagyis a névkincsnek nemcsak a magyar, hanem az idegen eredetű rétegét is fel kellene tártani, s megfelelő kommentárokkal ellátva térképekre vetíteni. Az ezzel kapcsolatos elvekket jelen tanulmányban nem kívánok bővebben foglalkozni, hiszen azt már korábbi munkáimban megfogalmaztam (vö. Vörös 2005a: 491–6; 2005b: 129–41; 2005c: 197–213).

Ha a határainkon túli magyarok névállományát is atlaszosítani akarjuk, óhatatlanul adódik a kérdés, hogyan járjunk el az ottani magyar nyelvterületen előforduló magyar és nem magyar eredetű családnevekkel? Az ezzel kapcsolatos elvek részleteinek kidolgozása még várat magára, hiszen esetenként nagyon nehéz meghatározni, mi az, ami a mai magyar nyelvkincs részét képezi, s mi az, ami egyértelműen ki kellene zárjunk ebből a körből. Mindez azért okozhat fejtörést, mert a két kategória között találunk egy átmeneti sávot, amely abból adódik, hogy az oda besorolható nevek a különféle magyar beszédhelyzetekben is viszonylag gyakran használatosak: vagyis részei a verbális repertoárnak, ám mégsem tekinthetjük őket egyértelműen és végérvényesen a magyar nyelvkincs részének (vö. Vörös 2005a: 491–496, Vörös 2007a, 2007b, 2007c).

5. Végezetül célszerűnek látom összefoglalni a létrehozandó adatbázis feldolgozásának főbb szempontjait és lehetséges hozadékait. Amint már említettem, elengedhetetlen lenne a digitális adatbázis-építés, amelyben az egyes adatokat egységesen kódolt formájukban tárolhatnánk. Ez a sokoldalú lekérdezhetőség érdekében értelemszerűen nyelvtanilag (morfológiailag) elemzett és nyelvtani jellemzők, területi eloszlás, névváltozatok, etimológiai, motivációs stb. szempontból egyértelműsített korpuszt feltételezne.

Az említetteken kívül a leendő családnévkataszter és -térképek várható hasznaként említhetnénk, hogy segítségükkel a mikrodiaakroniában (is) nyomon követhetnénk a magyarországi családnévállomány összetételének különféle változásait.

VÖRÖS FERENC

I R O D A L O M

- Beider, Alexander 1993. *A Dictionary of Jewish Surnames from the Russian Empire*. Avotaynu.
- Beider, Alexander 1994. *Jewish Surnames in Prague*. Avotaynu.
- Beider, Alexander 1996. *A Dictionary of Jewish Surnames from the Kingdom of Poland*. Avotaynu.
- Beider, Alexander 2001. *A Dictionary of Ashkenazic Given Names*. Avotaynu.
- Beider, Alexander 2004. *A Dictionary of Jewish Surnames from Galicia*. Avotaynu.
- Beneš, Jozef 1970. *O českých příjmeních*. Praha.
- Brechenmacher, Karlmann 1957–1963. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen I–II*. Limburg a. d. Lahn.
- Clifford, Karen 2001. *The Complete Beginner's Guide to Genealogy, the Internet, and Your Genealogy Computer Program*. Genealogical Publishing Co.
- Constantinescu, N.A. 1963. *Dictionar onomastic romînesc*. Bukarest.
- Demski, Aharon–Tabory, Joseph–Reif, Joseph A. 1997. *Ve-eleh shemot : meḥkarim be-otsar ha-shemot ha-Yehudiyim / ba- 'arikhat*. Ramat-Gan : Hotsa'at Universiṭat Bar-Ilan (Angolul: Demski–Tabory–Reif 1997. *These are the Names: Studies in Jewish Onomastics (4 volumes)*. Bar Ilan University Pr.).

- DFA 2005. *Deutscher Familiennamenatlas*. Kutatásvezetők: prof. dr. Nübling, Damaris és prof. dr. Kunze, Konrad.
<http://www.igl.uni-mainz.de/forschung/namenforschung/dt-familienatlas>
- Edelstein, Benjamin 2003. *Diccionario De Apellidos Judios*. Dunken.
- Feldblyum, Boris 1998. *Russian-Jewish Given Names*. Avotaynu..
- Gorr, Shmuel 1992. *Jewish Personal Names: Their Origin, Derivation, and Diminutive Forms*. Avotaynu.
- Hajdú Mihály 1987. *Adatok a XVI. századi ő-zéshez*. MNy. LXXXIII., 443–8.
- Hajdú Mihály 1994. *A középmagyar kor személynévtörténete (1526–1772)*. I–III. Budapest, 1994. (Kézirat).
- Hajdú Mihály 2002. *Tulajdonnév és dialektológia*. In: IV. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2001. augusztus 23–25. Szerk. Szabó Géza, Molnár Zoltán, Guttman Miklós. Szombathely, 2002. 104–19.
- Hajdú Mihály 2003. *Általános és magyar névtan*. Osiris Kiadó. Budapest..
- Janowowa, Wanda–Skarbek, Aldona–Zbijowska, Bronisława–Zbiniowska, Janina 1975. *Słownik imion*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Kaganoff, Benzion 1996. *A Dictionary of Jewish Names and Their History*. Jason Aronson.
- Kázmér Miklós 1993. *Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Kohlheim, Rosa und Volker 2000. *Duden Familiennamen*. Herkunft und Bedeutung von 20000 Nachnamen. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.
- Lipszky, Joannes de Szedlicsna 1808. *Repertorium Locorum objectorumque in XII. tabulis Mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarum magni item principatus Transylvaniae occurrentium*. Budae.
- Majtán, Milan 1998. *Názvy obcí Slovenskej republiky (Vývin v rokoch 1773–1997)*. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Bratislava.
- Menk, Lars 2005. *A Dictionary of Jewish German Surnames*. Avotaynu.
- Murádin László 2005. *Erdélyi magyar családnevek*. Europrint Könyvkiadó. Nagyvárad.
- Naumann, Horst 2004. *Das große Buch der Familiennamen*. Augsburg: Weltbild Verlag.
- Nyirkos István 1997. *A finn névkutatásról*. In: Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.) Szerk.: B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály. Magyar Nyelvtudományi Társaság és Miskolci Bölcsészettudományi Intézet. Budapest–Miskolc. 491–8.
- Putanec, Valentin–Šimunović, Petar 1976. *Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske*. (Szerk. Danijel Alerić–Dragutin Raguž) Institut za jezik. Matice hrvatske. Zagreb.
- Rzetelska-Feleszko, Ewa–Cieślikowa, Aleksandra (szerk.) 2002. *Slowiańska onomastika*. Encyklopedia. Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Warszawa–Kraków.
- Singerman, Robert 1977. *Jewish and Hebrew Onomastics. A Bibliography*. Garland. New York–London.
- Vörös Ferenc 2005a. *A nyelvkincs Trianon utáni gyarapodásának egyik módjáról*. In: 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. 491–6.
- Vörös Ferenc 2005b. *Adalékok a felvidéki személynevek areális névtanához*. In: MNyTK 224. 129–41. (www.mek.oszk.hu)

- Vörös Ferenc 2005c. *Hely- és személynévi neologizmusok a Felvidéken Trianon után*. Névtani Értesítő. (27) 197–213.
- Vörös Ferenc 2007a. *A határtalanítás „mostohagyermekai”*. In: Nyelv, nemzet, identitás. I. Szerk. Maticsák Sándor. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság. Budapest–Debrecen. 177–86. (www.mek.oszk.hu)
- Vörös Ferenc 2007b. *Névfordítás és névváltogatás kétnyelvű környezetben*. In: Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Szerk. Hoffmann István–Juhász Dezső. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság. Debrecen–Budapest. 185–99. (www.mek.oszk.hu)
- Vörös Ferenc 2007c. *Több nyelv és kultúra vonzásában*. In: A magyar mint veszélyeztetett nyelv? Szerk. Pusztay János. Az Uralisztikai Tanszék kiadványai (12). Savariae. 269–89.

CADASTRU ȘI TOPOGRAFIE A NUMELOR DE FAMILIE DIN BAZINUL CARPATIN

(Rezumat)

Autorul consideră absolut necesară redactarea unui cadastru exhaustiv al numelor de familie maghiare și elaborarea, pe baza datelor, a unei topografii privind răspândirea geografică ale acestor nume. Realizarea acestor sinteze se află, deocamdată, doar în fază de proiectare. Aceste lucrări necesită găsirea unei surse de finanțare, dar dincolo de greutatea de acest gen, apare și problema accesibilității bazelor de date. Cea mai ideală sursă de informații ar fi datele recensământelor de populație recente, însă aceste date nu sunt accesibile cercetării din motive de siguranță: autoritățile veghează asupra respectării drepturilor persoanelor în cauză. Pe lângă acestea, par minore greutatea de ordin tehnic, legate de prelucrarea și de cartografierea datelor. Autorul trece în revistă acele încercări care au avut ca scop elaborarea unor baze de date cu mijloace informatizate. În lumina evidențierii rezultatelor din acest domeniu din alte țări (de ex. Croația, Finlanda, Estonia, Israel) se poate constata rămânerea în urmă a onomasticii maghiare în această privință.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

JAGAMAS JÁNOS EMLÉKEZETE

Az erdélyi és a moldvai magyar népzene kutatásának a második világháború utáni évtizedekben tapasztalt erőteljes föllendülését jelentős mértékben az a körülmény határozta meg, hogy az – ideiglenesen kedvező nemzetiségpolitikai intézkedések során – 1949-ben létesített Kolozsvári Folklórintézetbe Kodály Zoltán egyik tanítványát, Jagamas Jánost meghívták tudományos főmunkatársnak. Az ő jelenléte ugyanis eleve szavatolta, hogy a zenefolklorisztika művelése a Bartók és Kodály nevével fémjelzett tudományosság szellemében fog újraindulni, és az a hagyományfeltáró munka fog folytatódni, amelyhez az úttörést egykor Vikár Béla és Seprődi János végezte, kibontakoztatásában pedig olyan jeles kutatók vettek részt, mint Lajtha László, Domokos Pál Péter, Veress Sándor, Dincsér Oszkár és Járdányi Pál. Miután az intézet vezetésével is megbízták, Jagamas János irányította és hangolta össze valamennyi romániai magyar népdalgyűjtő tevékenységét. Ezt már csak azért is tehette, mert intézeti feladatai mellett egyidejűleg a kolozsvári Gheorghe Dima Zeneművészeti Főiskola tanára is volt, ahol ő képezte a népzene kutatók újabb nemzedékét. A főiskolán azonban nem kizárólag folklórt adott elő, hanem formatant, majd ellenponttant és zenei paleográfiát is, tehát népdalkutatókon kívül zeneszerzőket, karmestereket, muzikológusokat, hangszeres művészeket, énekeseket és zenetanárokat is nevelt. Ameddig a körülmények lehetővé tették, következetesen arra törekedett, hogy a Folklórintézetben dolgozó zenészek számát növelje, és közreműködésükkel korszerűen felszerelt, rendszerezett, gazdag népzenei gyűjteményt hozzon létre.

Jagamas János 1913. június 8-án született Désen. Zenekedvelő családban nőtt fel, s már gyermekkorában muzsikus életpályára vágyott. Először zongoristának készült. Egy súlyos betegség következményeképpen azonban hosszú ideig nem gyakorolhatott, s ezért elhatározta, hogy inkább zeneszerző lesz. Désen Csíki Endre volt a zenetanára. Tőle kapta a legfőbb ösztönzést és az alapismereteket. Csíki hívta fel a figyelmét a népdalok szerepére, valamint Bartók és Kodály művészetére, illetve tudományos tevékenységére. Kedves tanárára, akinek igen sokat köszönhetett, Jagamas később mindig nagy hálával és szeretettel emlékezett vissza. A középiskolát Kolozsváron végezte, majd beiratkozott az itteni konzervatóriumba. Zenei képzését most már Marþian Negrea és Mihail Andreescu-Skelety irányította. Rövid idő múltán kénytelen

volt félbeszakítani tanulmányait, és a Dés közelében levő Alörben vállalt tanítói állást. Ebben a román lakosságú faluban gyűjtött először népdalokat. Az az elgondolás indította román népi dallamok lejegyzésére, hogy azokat majd kórusművekké dolgozza fel, és megtanítja az iskola énekkarának. Nemsokára lehetővé vált viszont, hogy kimagasló zenei tehetségét a budapesti Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán művelje ki. Siklós Albertnél és Viski Jánosnál tanult zeneszerzést, közben pedig maga Kodály Zoltán avatta be a népzene tudomány kérdéseibe. A mesterétől kapott útmutatás szerint – a Táj- és Népkutató Osztály támogatásával – 1942 nyarán nagyszabású népdalgyűjtést végzett a Kászon-patak mentén fekvő falvakban és Csíkménaságon, majd 1943-ban az udvarhelyszéki Kápolnásfaluban. A háborús viszontagságok arra kényszerítették, hogy tanulmányait ismét megszakítsa, s csak 1948-ban, harmincöt esztendő s fővel nyerte el a zeneszerzői oklevelet Kolozsváron.

Tanáira haláláig mély tisztelettel gondolt. Magatartására idős korában is a tanítványi alázat és hűség volt jellemző. Tökéletesen illett rá az a krisztusi tanítás, amely szerint „Nem föllebbvaló a tanítvány a tanítónál, sem a szolga az ő uránál. Elég a tanítványnak, ha olyan mint a mestere [...]” (Máté: 10/24–25.)

Noha élete céljaul a zeneszerzői pályát választotta, a dalok, kórusművek, vonósnégyesek és zongoraszonáták megírása után szinte másfél évtizeden át teljesen abbahagyta a komponálást, hogy minden idejét a tanításnak és főleg zenefolklorisztikai kutatásainak szentelhesse. Tudományos munkásságában irányítúként vezérelte Kodály intése: „A legragyogóbb elmélet kártyavárként omlik össze egyetlen új adat súlya alatt. Elméletek elavulnak, hibátlanul közölt anyag soha.” (*A Magyar Népzene Tára*. Szerk. Bartók Béla és Kodály Zoltán. II. Jeles napok. Sajtó alá rendezte Kerényi György. Budapest, 1953. VIII.) Ezt az elvet követve Jagamas mindennél előbbre valónak tartotta a megbízható adatok föltárását. Legsürgősebb feladatául a régebbi gyűjtések területi aránytalanságainak a megszüntetését tűzte ki. Haladéktalanul megkezdte a korábban egyáltalán nem érintett, illetőleg a kellő mértékben még nem ismert vidékek népzenejének tüzetes kutatását. Páratlan szorgalommal és kitartással, sokszor egészségét veszélyeztetve és anyagi áldozatoktól sem riadva vissza, nagyarányú gyűjtéseket végzett a Fekete-Körös völgyében, Kalotaszegen, a Mezőségen, a Nagy-Szamos és a Felső-Maros mentén, a Kis-Küküllő–Maros közén, az udvarhelyi, a gyergyói és a csíki székelyek, valamint a moldvai, a gyimesi és a barcasági csángók körében. Viszonylag rövid idő alatt több mint hatezer népi dallamot gyűjtött össze. A felerészben gépi felvétellel (fonográfhangereken, illetve magnetofonszalagon) rögzített, felerészben a helyszínen hallás szerint lejegyzett anyagot a Kolozsvári Folklorintézet népzenei archívuma őrzi. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, milyen óriási értékű kincs ez a grandiózus dallamgyűjtemény, amely magyar népdalokon kívül számos román, sőt bolgár dallamot is tartalmaz, s amelynek megteremtése Jagamas Jánost a kelet-közép-európai népzene kutatás legkiválóbb képviselőinek sorába emelte,

hiszen előtte hasonló teljesítményt csak Bartók Béla, Constantin Brăiloiu és Kodály Zoltán ért el. És azt sem szabad elfelejteni, hogy ugyanannak az archívumnak a többi magyar dallamát csaknem kivétel nélkül Jagamas tanítványai gyűjtötték, mégpedig többnyire az ő személyes irányításával.

A dalok lejegyzési módjával Bartók Béla és Lajtha László útját járta. Hozzájuk hasonlóan Jagamas is azon fáradozott, hogy a dallam, a ritmus és a díszítőelemek minden parányi árnyalatát megjelenítse a kottaképen. Végletekig aprólékos lejegyzései mintegy erős nagyítású pillanatfelvételt nyújtottak a dalokról. Azt az egyszeri hangzó képet rögzítették, amelyet sem az adott énekes, sem más soha nem ismételt meg hajszálpontosan. A népi éneklés sajátosságainak megfigyelése és tanulmányozása, valamint a variánsképződés törvényszerűségeinek megállapítása céljából kétségtelenül nélkülözhetetlenek az ilyen lejegyzések. Az előadásmód általános, táji, helyi vagy egyéni jellegzetességeinek tisztázására irányuló vizsgálódásokat Jagamas mesteri dallamlejegyzései jelentős mértékben segítették. Ebben a tevékenységben a kiváló zenei adottságok mellett a szívós kitartás is elengedhetetlen követelmény. Jagamas a rendkívül időigényes, az idegrendszert kemény próbára tevő lejegyző munkát aszketikus türelemmel végezte. Örökös kételyekkel küszködő, önmagával mindig elégedetlenkedő természetére s a tudomány iránti határtalan tiszteletére jellemző, hogy lejegyzéseit igen sokszor ellenőriztette munkatársaival.

A gyűjtéssel és a lejegyzéssel párhuzamosan rendszerezte a dalanyagot. Nem kevesebb mint tizenkétezer dallamot elemzett és osztályozott, majd elkészítette az erdélyi és a moldvai magyar népdalok típuskatalógusát. Ezzel szilárd alapot biztosított tanulmányainak és köteteinek megszerkesztéséhez.

Kutatási tapasztalatait, eredményeit magvas írásokban összegezte. Minthogy lelki alkatánál fogva inkább tartózkodó, mintsem közlékeny, és mivel hiú becsvágytól tökéletesen mentes szakember volt, csak az igazán fontos, föltétlenül újat jelentő, a tudományt valóban gyarapító témák kifejtését tartotta érdemesnek. Nevét legelőször a *Moldvai csángó népdalok és népballadák* című, Faragó József és Szegő Júlia közreműködésével 1954-ben kiadott könyve tette szélesebb körben ismertté. A Kolozsvári Folklórintézet népdalgyűjteménye alapján az említett típuskatalógus segítségével leszűrt legfontosabb tanulságokat az *Adatok a romániai magyar népzenei dialektusok kérdéséhez* című tanulmányában foglalta össze. Ez előbb német nyelven jelent meg – *Beiträge zur Dialektfrage der ungarischen Volksmusik in Rumänien* – a *Studia memoriae Bélae Bartók sacra* című tanulmánykötetben (Budapest, 1956. 469–501), majd magyarul a *Zenetudományi írásokban* (Bukarest, 1977. 25–51). Jagamas rámutatott, hogy a magyar népzene dialektusterületeiről korábban kialakult helyzetkép megváltozott: a moldvai csángók dallamai különálló zenei dialektusterületet alkotnak, az erdélyi népzene pedig a régi stílusú dallamokban élesen kidomborodó területi sajátosságok folytán több alegységre osztható. A

Székelyföld népzenejét illetően Bartók egykori megállapításainak érvényessége nem csökkent.

Jagamas egyik legérdekesebb fölfedezése az a Szászrégen közelében levő Magyarón, Disznajón és Holtmaroson talált sajátságos ének volt, amelyet ott „a falu nótájának” neveztek, s amelynek a magyar folklórban egyedülálló előadásmódja volt, tudniillik ezt a hatsoros dalt egy énekkezdő és a közösség szabályosan váltakozva énekelte. Erről 1957-ben magyar nyelven az Ethnographiában, román nyelven pedig a Revista de Folclorban számolt be.

Ötésztendei megfeszített munka árán 1958-ban fejezte be Jagamas János – Faragó József részvételével – *Romániai magyar népdalok* című gyűjteményes összeállítását. Az erdélyi és a moldvai vokális magyar népzene legfőbb dallamtípusainak reprezentatív példáit tartalmazó mű azonban csak a Kriterion Könyvkiadó létrehívása után, 1974-ben láthatott napvilágot. Jagamas nagy körültekintéssel, tudományos és művészi értékük gondos mérlegelésével választott ki a Kolozsvári Folklórintézet népzenei archívumában tárolt dallamok közül 350-et, amelyek a legjellegzetesebb, legfontosabb típusokat képviselték. Népdalaink legátfogóbb gyűjteményét sikerült ilyenformán megalkotnia. Mivel, mint köztudomású, a zenei néphagyományban már régóta túlsúlyban vannak az új stílusú dalok, és – itt gyorsabban, amott lassabban – állandóan apadnak a népzene régi rétegei, a gyűjtők érthető módon legtöbbször már a helyszínen megrostálták a magnetofonszalagra rögzítendő, illetve a lejegyzendő dalokat. Előnyben részesítették, és fokozott ügybuzgalommal nyomozták az enyészett sorsára jutó régi dallamokat. A kutatóknak ezt a hagyománymentő igyekezetét tükrözi Jagamas könyve.

Azok a néprajzi tájak, amelyeket a folkloristák fölkerestek, általában a gyűjtések részletességének arányában szerepelnek benne. A régi dalok vonatkozásában ez a kötet tulajdonképpen hiánytalan. Kvintváltó és ereszkedő vonalú ötfokú dallamok, kanásztánc ritmusúak, dudánóták, diatonikus recitálók, „jajnáta” típusú dalok, tizenkét szótagos parlando dallamok, aszimmetrikus ritmusúak, parlando bevezetésű táncdallamok stb. sorakoznak jelentős számban. Néhány közzétett dallam azelőtt ismeretlen volt a szakirodalomban. Rendkívül érdekesek a tizenegy szótagos sorokból tizenöt szótagossá bővült mezőségi dalok, akárcsak az a dallam, amelyet az előadó háromféle sormérettel énekelt. Sokkal kevesebb darab szemlélteti ugyan az új stílusú dalokat, ám ezek egytől egyig mintapéldányai szöveges népzeneink újabb hajtású, még dúsan virágzó ágának. Hogy milyen szorosan kapcsolódnak az új dalok a régiekhez, csattanósan tanúsítja a dallamok hangsora: 46 új stílusú dallam közül nem kevesebb mint 39 pentaton hangsorú. Ebben a gyűjteményben az ötfokú dallamok számaránya az új stílusúak között magasabb, mint a régiek között. Az ötfokúság különben uralkodó jellegzetessége az egész dallamanyagnak. Ez a tény is arra mutat, hogy a szerző főként az archaikus vonások megragadására törekedett. Vokális dallamaink két törzsökös csoportján kívül átvételek a román folklórból, valamint műzenei

eredetű dallamok teszik teljesebbé a művet. A sok évszázados együttélés következményeként a román népzeneből kölcsönzött dallamok az erdélyi és különösen a moldvai magyar népzene egyik természetes, sajátos színét jelentik. Műzenei hatással az élő népzenei gyakorlatban unos-untalan találkozhatunk. A kötet példái azt érzékeltetik, hogy a szájhagyományozás során a műzenéből a folklórba bejutott dallamok milyen nagy mértékben alakulhatnak a népdalokhoz hasonlóvá. A dalok elrendezési módjával Jagamas hangsúlyozni kívánta, hogy mintaképnek Bartók Béla és Kodály Zoltán közös művét, az *Erdélyi magyarság. Népdalok* című, 1923-ban megjelent, százötven népdalt tartalmazó gyűjteményt tekintette. A két nagy népzene-tudós emlékének szentelt kötet persze nemcsak módszertani vonatkozásban, hanem tartalmával, magával a közzétett értékes dalkinccsel is igazán folytatta, sőt jelentős mértékben továbbfejlesztette a népzene-kutatás klasszikus korszakának legszebb hagyományait. Adatai roppant fontosak népzenénk számos elméleti kérdésének tüzetesebb megismerése, illetőleg tisztázása, új megvilágítása számára.

Egy adminisztratív intézkedés folytán 1960 tavaszán Jagamas János megvált a Folklór-intézettől. Főiskolai tanár maradt, de folklorista pályája egy időre megtorpant. 1969-ben a Népi Alkotások Hargita megyei Házának megbízásából *103 csiki népdal* címmel remekbe szabott kis kötetet szerkesztett saját gyűjtéseinek anyagából. Hiába ölt azonban több hónapi munkát a válogatásba és az összeállításba, kiadásra nem került sor. Több mint tíz évig nem is jelent meg egyetlen népzenei vonatkozású műve sem.

A folklórkutatásból történt kikapcsolódása nem jelentette egyszersmind azt is, hogy bármilyen tudományos munkával szakított. Szenvedélyes bűvárkodásra termett elméje más területen keresett elmélyült vizsgálódást igénylő feladatokat: a Gheorghe Dima Zeneművészeti Főiskola munkatervéhez igazodva intenzív stílustörténeti kutatásokba kezdett. Különösképpen három nagy korszak, a reneszánsz, a barokk és a XX. század zenéjének stílusproblémáival foglalkozott. A reneszánsz mesterei közül Machaut és Palestrina muzsikáját, a barokk alkotóművészei közül Bach műveit, a XX. század kimagasló zeneszerzői közül pedig Bartók alkotásait tanulmányozta. Megállapításait a zeneművek rendkívül alapos elemzésének biztos talajára alapozta. E téren elért jelentős eredményeit összegző írásai csaknem mind kéziratban maradtak.

Közben Jagamas ideje egy részét megint komponálásra fordította. Zongoradarabjaiban és kórusműveiben a bachi kontrapunktikus szerkesztési technika alkalmazásával, de a legmodernebb hangzásvilágba ágyazva népzenei témákat dolgozott fel. Zeneszerzői munkáját, miként oktató-nevelő és tudományos tevékenységét is magas fokú igényességből támadó szakadatlan kísérletezés, mindig újabb és tökéletesebb eszközök, megoldások keresése jellemezte. Ennek következtében alkotói stílusa, akár csak tanítási és kutatási módszere, szüntelenül fejlődött.

A hetvenes években élénkült meg ismét Jagamas etnomuzikológiai munkássága. Ekkor nem járta már gyűjtőként a falvakat, és lejegyzéseket is ritkábban készített, inkább elméleti kérdések boncolgatására összpontosította a figyelmét. 1971-ben Árkoson a Művelődés baráti körének találkozóján az egybegyűlt énektanárok előtt *A magyar népzene és műzene kapcsolata*-ról tartott előadást. A Korunk 1973-as évkönyve számára megírta *Népzeneink kutatásának történeté*-t. Hozzáfogott több olyan probléma beható tanulmányozásához, amelyek már régebben fölkeltek az érdeklődését, mint például a magyar népzene régi és új stílusa közötti összefüggések, a népdal és a népies műdal sajátos jegyei, a keleti rokon népek zenéje és a magyar népzene közötti hasonlóságok, a népi dallamformálás módja, a különböző stíluskorszakok dallamépítkezésének szabályai stb. Hogy e bonyolult kérdéseket tisztázhassa, mindenekelőtt összeállította a népdaltípusok és a népies dalok elemtárát. Tervének véghezvitelére Járdányi Pál 1961-ben közreadott *Magyar népdaltípusok* című kétkötetes művének és Kerényi György ugyanabban az évben megjelent *Népies dalok* című gyűjteményének dallamait találta a legalkalmasabb alapnak. Verstani, ritmikai és dallami szempontok latolgatásával elemekre bontotta a három kötet 548 dallamát, meghatározta az elemfajtákat, és sok kísérletezés után kialakította az elemek sorrendjét. Jagamas tudatában volt annak, hogy a feldolgozott anyag nem képviseli a magyar népzene egészét, illetve a teljes műdalirodalmat, s emiatt az elemtárát tovább kellett volna bővíteni. Ám ha adatainak érvényét nem is lehetett általánosnak és véglegesnek tekinteni, az elemtár mindenképpen kielégítő tájékoztatást nyújtott arról, hogy mely dallamfordulatok szerepelnek kizárólag népdaltípusokban, illetőleg csupán műdalokban, és melyek a két dallamkategóriában egyaránt meglevő elemek, sőt rávilágított az elemek funkciójára (sorkezdő, belső, záró, dallamkezdő, és -záró), magasságára, hangnemi értelmezésére és ritmusára is. Az elemtár szerkesztési elveit és gyakorlati hasznát Jagamas a Művelődés 1979-es évfolyamának 1–4. számában *Zenei anyanyelvünk elemeiről* című dolgozatában ismertette. *A magyar népdal régi és új stílusának kapcsolatairól* című korábbi tanulmánya, mely 1977-ben a Zenetudományi írásokban jelent meg, arról tanúskodik, hogy Járdányi kötetének elemzése során szerzett tapasztalatait már munka közben tudta kamatoztatni. Ugyancsak az elemtár nyújtotta tanulságokra alapozta Jagamas *Miért nem népdal?* című, 1980–1982-ben a Művelődés hasábjain közreadott cikksorozatát. Ebben arról kívánta felvilágosítani olvasóit, hogy milyen zenei ismérvek szerint lehet megkülönböztetni a népdalokat a népies műdaloktól, hogyan lehet fölismerni a kétféle dallamvilág eltérő, illetve azonos elemeit, sorfajtaikat és ezek kapcsolatmódzatait. A befejezett elemtár kézírata a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének könyvtárában található.

Járdányi és Kerényi említett művének mélyreható ismeretében, valamint annak a példatárnak az alapján, amelyet Vargyas Lajos állított össze Kodály Zoltán *A magyar népzene* című szintéziséhez, Jagamas János ellenőrizte Bartók

Béla *A magyar népdal* című, 1924-ben közzétett könyvének dallamosztályozását, és részint helyeslő, részint módosító megjegyzéseket fűzött a szerző több megállapításához. Rámutatott, hogy miképpen lehetne rendszerezni a Bartók könyvében szereplő dallamokat a népzene tudomány újabb eredményeinek figyelembevételével. Jagamasnak ez az írása *Bartók Béla: A magyar népdal – hatvan esztendő távlatából* címmel 1982-ben a Bartók-dolgozatok 1981 című tanulmánykötet lapjain (Bukarestben) látott napvilágot.

Az ötvenes években végzett gyűjtését a Felső-Maros menti Magyarón, ahol eredetileg egy kiváló nótafáról egyéni monográfiát szándékozott volt készíteni, utóbb újabb adatokkal egészítette ki, s az egész falu népdalkincsét bemutató gyűjteményt állított össze. Ez a mű 1984-ben *Magyaró énekes népzeneje* címmel jelent meg.

Ugyanabban az évben szintén a bukaresti Kriterion Könyvkiadó adta közre Jagamas *A népzene mikrokozmoszában. Tanulmányok* című kötetét. Ebben két régebbi, átdolgozott cikkén kívül három frissen fogalmazott, a közlési lehetőség serkentő hatására elkészült nagyszabású írás található. Az *A Psalmus Hungaricus és a magyar népzene* című tanulmányban Jagamas összevetette Kodály művének motívumait magyar, cseremiszi és csuvas dallamokkal, és kimutatta, hogy a Psalmus énekes elemei úgyszólván mind megvannak a magyar népdalok között. Arra is figyelmeztetett, hogy a mű témájának felépítése nyugati mintát követ, tehát a téma „nyugati formaváz és keleti eredetű ötfokú elemek mesteri ötvözeté”. *Kismásodos ötfokúság a cseremiszi és a csuvas népzeneben* című dolgozatában – néhány alaposan átvizsgált gyűjtemény tanúsága alapján – bebizonyította, hogy a két keleti rokon nép zenéjében a korábban megismert félhang nélküli pentatónia mellett kismásodos ötfokú hangsor is létezik. A *Szemelvény Trunk népzenejéből* Jagamas egyik régi monográfia-tervéről adott hírt, és bepillantást nyújtott egy archaikus hagyományú falu dalkészletébe.

Jagamas mindig nagyon munkai igényes feladatokra vállalkozott. Sohasem kereste a könnyen megoldható, látványos eredményeket ígérő kérdéseket. Főként olyan témák vonzották, amelyekkel más kutató még nem foglalkozott. A legnemesebb értelemben vett eredetiségre törekedett. A fentebb kiemelt kísérletező hajlama mellett rendkívül elmélyült dallamelemzéseit voltak csodálatra méltóak. Tudományos kérdésekben a véleményét legszívesebben statisztikai adatokra alapozta. Ebben a tekintetben is Bartók volt a példaképe.

Sokoldalú egyszerűségére jellemző volt, hogy egy ideig részt vett abban a kóruszervezői munkában, amely a hetvenes évek elején Kolozs megyei helységeken indult meg. A Nadas menti Mérában énekkart alakított, és a tagokat a kottaolvasásra is próbálta rávezetni. Ezzel összefüggésben zenészerző kartársaival együtt kalotaszegi népdalokat felhasználó kórusművek komponálására és kiadására vállalkozott.

Érdemei elismeréseképpen Jagamas Jánost a Magyar Néprajzi Társaság, valamint a Magyar Zenetudományi és Zene-kritikai Társaság tiszteleti tagjává, a

Romániai Magyar Zenetársaság tiszteletbeli elnökévé választotta. Kodály Zoltán születésének századik évfordulója alkalmából Kodály-émlékplakettel, 1993-ban pedig Széchenyi-díjjal tüntették ki.

Jagamas János 1997. szeptember 15-én hunyt el Kolozsváron. Szamosújváron, rokonságának sírboltjában helyezték örök nyugalomra. Temetésén a sírnál Majorovics Harry, Angi István és Sárosi Bálint mondott búcsúbeszédet.

ALMÁSI ISTVÁN

AMINTIREA LUI JÁNOS JAGAMAS

(Rezumat)

Etnomuzicologul János Jagamas (1913–1997) a fost o personalitate marcantă a vieții științifice și muzicale din Transilvania. El a obținut rezultate remarcabile în domeniul cercetării muzicii populare maghiare, conducând vreme de mai mulți ani Institutul de Folclor din Cluj, înființat în anul 1949, inițiind culegeri în acele zone în care anterior nu au fost efectuate investigații, făcând transcrieri de melodii de o acuratețe exemplară, punând bazele unei arhive muzicale bogate, sistematizate după cerințele moderne și îndrumând munca cercetătorilor mai tineri. Concomitent cu activitatea de folclorist, el a fost profesor la Academia de Muzică „Gheorghe Dima“ din Cluj, unde a contribuit la formarea multor generații de compozitori, dirijori, muzicologi, pedagogi muzicali, cântăreți și artiști instrumentiști.

Numele lui Jagamas a devenit cunoscut, mai întâi, prin cartea intitulată *Cântece și balade ceangăiești din Moldova*, întocmită în colaborare cu József Faragó și Júlia Szegő, publicată în 1954, iar apoi prin studiul *Date privind problema dialectelor muzicii populare maghiare din România* apărută în 1956 în limba germană. Cea mai însemnată operă a lui Jagamas a fost colecția intitulată *Cântece populare maghiare din România*, realizată împreună cu József Faragó, publicată în 1974, lucrare care cuprinde 350 de melodii vocale, reprezentând cele mai importante tipuri ale folclorului muzical maghiar. În anul 1984, el a publicat două cărți: *Muzica populară vocală a comunei Aluniș (jud. Mureș)* și *Microcosmosul folclorului muzical*.

În studiile sale, Jagamas a examinat, cu precădere, relațiile dintre cântecele populare și cele culte, conexiunile dintre melodiile populare de stil vechi și de stil nou, modalitățile și regulile de formare a melodiilor populare în cadrul diferitelor straturi de stil. El s-a străduit întotdeauna să trateze teme originale, neabordate de alți cercetători.

**AZ ERDÉLYI MAGYAR SZÓTÖRTÉNETI TÁR ÉS A LEÍRÓ
HELYNÉVTAN LEHETSÉGES INTERDISZCIPLINÁRIS
KAPCSOLATAI**

A nyelv szavainak különböző rétegeit bemutató szótárak – közöttük is különösen az ún. tudományos törekvésű szótárak – olyan lexikográfiai szakmunkák, amelyeknek lényegi összetevőjük, analitikusan vizsgált szóanyaguk alapján magukban hordozzák az interdiszciplinaritás megannyi vonatkozását. A kommunikáció szövegfordulásaiból, szóalakjaiból általuk absztrahált, értelmezett, különböző szempontok alapján minősített és a szanszkrit szótárak nyomán az ábécé hagyományos betűrendje szerint elrendezett szavaik, a szótári szavak vagy lexémák ugyanis mint saussure-i értelemben vett nyelvi jelek jelöltjeik, objektumaik által a világról, a valóságról tudósítanak, a világnak, a valóságnak a nyelvi megismerés által feltárt összetevőit ábrázolják, kódolják. A hagyományos nyelvészet szókészletnek nevezi együttesüket, amely Bodrogligeti András meghatározása szerint a nyelv sajátos rendszer jellegű képződménye, „[...] a valóságra vonatkozik, a valóságot és annak viszonyait hordozza, de minden nyelv esetében egyéni taglalásban” (1974. 73).

A nyelv, a valóság és a megismerés bonyolult összefüggéshálózatát az utóbbi évtizedekben tovább mélyítő kognitív nyelvészet, amely a nyelvi modellt az emberi és a gépi gondolkodás vizsgálati eszközévé avatta, új megvilágításba helyezi a szókészletet is. Sajátos nyelvszemléletében a grammatikához kapcsolódó szótári komponens, a lexikon különböző információk tárháza, amelyek „nem csupán denotatív módon definiálható vagy leírható ismereteket tartalmaznak, amelyek számbavételével főképp a szemantikának és a lexikológiának kell foglalkoznia, hanem komplex módon olyan jellegű információk is ott tárolódnak, amelyek jóval tágabb körűek, s a nyelvhasználat körébe tartozó tényezőknek egész sora befolyásolja belső tartalmukat, mely ismeretek így a maguk komplex módján válnak közvetlenül elérhetővé, mintegy kötelezően átörökölhetővé a szintaxis számára” (Andor 1998. 83). A vizsgálatok szerint az eddigi hagyományos szótárak más-más módon és más-más mélységben jelenítik meg a lexikonbeli szavak mentális reprezentációja szempontjából releváns tudástípusok és fogalmi struktúrák különböző ismeretegyütteseit, közöttük is mindenekelőtt az egyéni, enciklopédikus, generikus és a szótári (lexikális) tudást.

Az elmondottak alapján a szókészlet, illetve annak szótárak által feltárt részlege hagyományos és kognitív értelmezésben is a valóságnak a nyelv által

feltárt szegmentumait, a valóságról szerzett „enciklopédikus“ tudást rögzíti, amely természetesen metanyelvi ismereteket is tartalmaz. Következésképpen a világ, a valóság, a nyelv, a gondolkodás és a megismerés egyik sajátos forrása. Nyelvi forrásnak is nevezhetjük, a világ, a valóság, a nyelv megismerésére vállalkozó legkülönbözőbb tudományágak potenciális segédeszközének, vagy éppen alapvető interdiszciplináris kutatási eszköznek is.

A továbbiakban egyetlen szótár, az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* (SzT.) és a leíró helynévtan lehetséges interdiszciplináris kapcsolatrendszerének a felvázolásával illusztrálom a szókészletre, illetve annak szótározott részlegeire tett előbbi általános észrevételeimet. Erről a kapcsolatrendszerről azonban mindenekelőtt el kell mondanunk azt, hogy az több okból kifolyólag is sajátos. Először is azért, mert két erőteljesen interdiszciplináris szakágazat egységét teremti meg a valóság részletező megismerése érdekében. Interdiszciplinaritásuk ezúttal nem szorul különösebb magyarázatra, hisz az közismert tény a szakirodalomban. Egyébként a SzT. képviselte lexikográfiának erre a sajátosságára már utaltam az előbbiek során, a helynévtanéra pedig Benkő Loránd összegzését idézem: „A névtudomány [...] – talán túlzás nélkül állítható – a társadalomtudományok között az egyik legszélesebb érintkezési felületű, legkomplexebb tudomány. Komplexitása és tág interdiszciplináris jellege mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy benne az anyaggyűjtésen túlmutató, érdembeli feldolgozó, elemző tevékenységnek a színvonalas és eredményes végzéséhez – az éppen munkába vett tematika jellegének változó függvényében – számos tudományágban való jártasság kívánatik meg. Mert igaz ugyan az, hogy a névtudomány alapvetően nyelvészeti stúdium, hiszen nyelvi jeleket vizsgál, s nyelvészeti elvek és módszerek alapos ismerete nélkül témáihoz nyúlni nem lehet, vagy legalábbis nem tanácsos. De ez messze nem elegendő. A nevek az emberi élethez, a szellemi és anyagi művelődéshez kötött társadalmi produktumok, feltárásukhoz olyan tudományos készségekre is szükség van, amely a történeti szemlélet általános kívánalmán túlmenően magában foglal mindenekelőtt konkrét történettudományi tájékozottságot, és abban is különösképpen művelődéstörténeti, település- és népiségtörténeti, gazdaságtörténeti, családtörténeti ismereteket, továbbá jártasságot a folklór és a tárgyi néprajz, az általános és a történeti földrajz, a régészet, a lélektan, a szociológia stb. kapcsolódó területein” (1997. 6).

A lexikográfia és az onomasztika kapcsolatrendszere továbbá még azért is sajátos, mert szervesen kapcsolódik a tudás-egész eszmény meghatározta XXI. század tudományrendszerének új interdiszciplinaritásába, amely a tudományszakok közötti átjárhatóságot jelenti, azaz olyan kapcsok-ívek együttesét, amelyek a lineáris szöveg közegében eddigiek során szétदारabolódott diszciplínákat az ún. „interdiszciplináris-multimediális tudásegész” egységébe szervezik. Mint ilyen meghatározott esetekkel, háttérrel, lehetséges

magyarázatokkal, jellegzetességekkel, elemekkel jellemezhető (vö. Nyíri 2003¹, 2003²).

A Szt. és a leíró helynévtan kapcsolatrendszer napjaink új interdiszciplinaritásának egyik eseteként mindenekelőtt egy sajátos háttérrel jellemezhető, amelyet a kolozsvári iskola transzszilvanista eszmekörben fogant nyelvkuató programja képez. Ezt Szabó T. Attila dolgozta ki az 1918 után kényszerű helyzetbe került romániai magyar nyelv múltjának és jelenének feltárása, identitásának megőrzése érdekében. A program értelmében a nyelvfejlődés belső törvényszerűségeinek vizsgálatát „az erdélyi magyar nyelvtudomány viszonylatában csak nagyarányú nyelvtörténeti kutató- és feldolgozó munka elvégzése esetén lehet megoldani, akkor, ha a nyelvtörténeti kutatást nem szakítjuk el a ma köz- és irodalmi nyelvénél és a mai nyelvjárásonak a vizsgálatától sem” (Szabó T. 1972. 382). A program eddigiek során napvilágot látott impozáns szakmunkái, mint a Szt., a RMNyA., a CsángNyA., a SzilNyA., a KHn., a NyFN. stb. valóban az erdélyi nyelvkuató legalapvetőbb, legfontosabb kutatói eszközei. Szabó T. Attila elképzelései szerint egyértelműen „biztosíthatják az erdélyi magyar nyelvtudományi munkásság szilárd alapokon való elindulását, illetőleg folytatását” (i.h.) az erdélyi magyar nyelv komplex feltárása, identitásának erősítése érdekében.

A Szt. és a leíró helynévtan itt felvázolandó lehetséges kapcsolatai egy erdélyi kistérség, a székelyföldi Csík mai élő helynévanyagának vizsgálatai, nyelvi elemzése során körvonalazódtak. Ezek a vizsgálatok is a kolozsvári iskola nyelvkuató programjának, azon belül is a helynévkuató részprogramnak a vetületei. A Hoffmann-féle helynévelemzési modell módszereit, szempontjait és elveit érvényesítik (l. HnNyEl., Hoffmann 1999, 2000), és a csíki helynévadási modell feltárására irányulnak. Pontosabban három síkon igyekeznek megközelíteni annak különböző összetevőit, amelyeket öt reprezentatív kutatópont (Csikcsekefalva – Cs, Csíkszentmihály – M, Csíkszentsimon – S, Csobotfalva – Cso, Karcfalva – K) helyneveivel illusztrálok. A kiindulópontot a funkcionális-szemantikai elemzés képezi, amely a különböző névfajták névadási motivációs hátterére utaló, a megnevezett denotátumokról információkat közlő funkcionális-szemantikai névrészeket, illetve névrészszerkezeteket tárja fel (HnNyEl. 43–54). Így például a székelység valamikori közbirtokviszonyaira, a rendtartó székely falu gazdaságtörténeti mozzanataira emlékeztető *Lókötő* – K, *Porció* – K típusú határnevek a megnevezett helyekről egyetlen információt közölnek csupán, a denotátumok fajtáját, következésképpen egyrészes helynevek funkcionális-szemantikai szerkezet típusukra nézve. Ellenben a hegyvidék domborzati formáira utaló *Lapos-havas* – M, valamint a *Lapos-havas észka* – M domborzati nevek két információt is szolgáltatnak objektumaikról. Kétrészes nevekként mindenekelőtt alaprészük révén ugyancsak helyfajtákra utalnak: az előbbi egy jellegzetes hegyfajtára, a *havasra*, az utóbbi pedig az *észak* ’hegynek északi lejtője’ sajátos hegyoldalfajtára hívja fel a figyelmet. Bővítményrészeikkel

még a denotátumfajták különböző tulajdonságaira is figyelmeztetnek: az előbbi a havas különös alakjára (*Lapos-havas* - M), az utóbbi pedig az északos hegyoldalnak magához a hegyhez való rész-egész viszonyára (*Lapos-havas észka* - M).

A funkcionális-szemantikai elemzést követő lexikális-morfológiai vizsgálat „a nevekbe, névrészekbe foglalt szavak és a névalkotásban szerepet játszó morfémák szerinti interpretáció” (HnNyEl. 55). Jellegzetes kategóriái a helyi nyelvjárások köznyelvivel egyező és köznyelvitől eltérő legkülönbözőbb lexémái, amelyek jelentéstani szempontból rendszerezhetők (l. *i.m.* 57–8). Az előbbi nevek esetében a helyfajtajelölő névrészek ilyen névelemei a földrajzi köznevek, amelyek többsége tájszó, mint a SzT. is adatolta archaikus *lókötő* ’lőcövekelő hely’: *Lókötő* – K és *porció* 1. ’részjóság/birtok’ 2. ’örök/osztályrész’: *Porció* - K, valamint a ma is élő *észak* ’északi fekvésű föld’: *Lapos-havas észka* – M. Közülük csupán a *havas*: *Lapos-havas* – M köznyelvivel egyező névelem. A kétrészes nevek bővítményrészei esetében természetesen más névelemekkel is találkozunk. Ilyen az alakra utaló, ugyancsak köznyelvivel egyező *lapos* képzett melléknév: *Lapos-havas* – M és a helyi nyelvjárás *Lapos-havas* kétrészes helynév a *Lapos-havas észka* – M domborzatrész név helyre utaló bővítményrészéből. A helynévalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémák közül egyedül a E/3-as birtokos személyjel emelhető ki a *Lapos-havas észka* – M jelölt jelzős domborzati név alaprészi néveleméből, a birtokszó szerkezetéből, amely az alap- és bővítményrész közötti nyelvtani birtokviszonyra, rész-egész viszonyra utal.

A funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai elemzést a névalkotási szabályok, valamint a már meglévő helynevek esetleges szerkezeti változásainak a feltárása zárja (HnNyEl. 67–143), amennyiben a leíró vizsgálat lehetőségei azt megengedik. Az említett helynevek névalkotási szabályaként a jelentéshasadás (*Lókötő* – K, *Porció* – K) és a szintagmatikus szerkesztés (*Lapos-havas* – M, *Lapos-havas észka* – M) jelölhető ki a lehetséges helynévalkotási szabályok közül.

A csíki helynévadási modell vizsgálatai mindenekelőtt a névelemkészlet feltárására vállalkozó lexikális-morfológiai síkjukon létesíthetnek erőteljes interdiszciplináris kapcsolatokat a SzT-ral mint lexikográfiai szakmunkával. A régió mai élő helynevei ugyanis különböző korszakok, századok helynévadásának bizonyítékaiként magukban hordozzák a névadási motivációk sorozatát kódoló nyelvjárás szóképzési elemek sokaságát, amelyek a szóképzési rétegződés és mozgás megannyi mozzanatát is tanúsítják. Állományuk így nagyon összetett, köznyelvivel való egyezések, köznyelvitől való eltérések, archaizmusok, neologizmusok egyaránt előfordulnak közöttük. A SzT. ezek közül a lexémakategóriák közül főként a különböző lexikográfiai szakmunkákból hiányzó köznyelvitől való eltérések és archaizmusok feltárásában, azonosításában, értelmezésében segíthet nagymértékben, hisz az általa

szótározott XVI–XIX. századi erdélyi történeti szóanyag földrajzi térségébe Csík is beletartozik, következésképpen ennek a korpusznak az összetevői között ott található a magyar helynévadási modell névelemfajtáinak csíki reprezentánsai is: köznevek, melléknévi jellegű szavak, számnevek, tulajdonnevek (hely- és személynevek) egyaránt. Az utóbbiak kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy azok csak a szócikkek adalékaiként bukkannak fel, amennyiben a szócikk címszavának vannak hely- és személynévi előfordulásai a levéltári forrásmunkákban. A SzT-nak ez a sajátos adatolási eljárása természetesen nem véletlen csupán, hanem a szótár egységes nyelvkoncepcióján, szókészletkoncepcióján alapul, amely a közszavakat és a tulajdonneveket élőnyelvbéli összefüggéseik természetes hálózatában absztrahálja. Maga a koncepció bizonyára összefüggésbe hozható azzal a ténnyel is, hogy a szótár terve a levéltári történeti helynévkutatások keretében kristályosodott ki.

Az elmondottak értelmében a SzT. segítségével sikerült azonosítani különböző szerkezetű helynevek megannyi névelemét, mint F helyfajtajelölő egyrészes neveknek a rendtartó székely falvak gazdaságtörténeti, birtoktörténeti múltját felidéző földrajzi közneveit, archaizmusait: *Csitkókert* – M < *csikókert* 'csikóskert, csikóirtásra körülkerített hely', *Lókert* – S < *lókert* 'lólegeltető hely', *Partikulák* – K < *partikula* 1. '(kis) földdarab' 2. 'örökségrész', ugyancsak egyrészes, de S szemantikai szerkezetű nevek olyan archaikus lexémáit is, mint a *harapégte* 'avartűz égette' > *Harapétke* – Cs melléknév vagy a tájszói *fejérföld* 'porcelánföld' > *Fehérföld* – S köznév, amelyek közül az előbbi minden bizonnyal a megnevezett domboldal valamikori eseményére utaló szerkezeti változások helynévelem, az utóbbi pedig a jelölt határrész anyagára figyelmeztető anyagnév. A kétrészes S+F szerkezetű nevek köréből pedig főként olyan S bővítményrészi névelemek tárultak fel, mint az éghajlati jellemzőre utaló *hü* 'hideg' > *Hü-köz*: *Hü köze* – K képzetlen melléknév, valamint a hely jellegzetes állatvilágára vonatkozó *borzos* 'borzban bővelkedő' > *Borzos-vápa* – Cs és a *csókás* 'csókafészkes, tanyás' > *Csókás-kút* – Cso képzett melléknevek, amelyek valódi tájszavak.

A SzT. névelemsegédletei közvetlenül a helynévadási modell lexikális síkjának az azonosításában játszanak központi szerepet, de közvetve a funkcionális-szemantikai névrészek feltárását is elősegítik, hisz a névelemek jelentésének az azonosításával azok névrészfunkcióira is fény derülhet. Ezen túlmenően pedig a névelemek pontosítása a névalkotási szabályok megállapításában is segíthet, amint azt a *Híjászoj* – Cso domborzati név esete is bizonyítja. A név azok közé a szerencsés szerkezeti változások csíki élőnyelvi nevek közé tartozik, amelyeknek régiségbéli előfordulásait is adatolja a az EHA. szóanyagából is válogató SzT. Történeti adatai egyértelműen jelzik azt, hogy a jelölt helyfajta három szomszédos település határának érintkezési pontjában fekszik: 1757: „*A Hájászora menőben* (sz) [Csomortán]”, 1755: „*A Héjaszóban* [Taplocsa]”, 1823: „*Az Híjaszóbol* (sz) [Csobotfalva]”. Közülük a taplocai adat

alapján rekonstruálhatjuk egyértelműen a funkcinális-szemantikai, lexikális-morfológiai és névalkotási szempontból egyaránt elhomályosult mai név eredeti S + F szerkezetét, illetve annak összetevőit. F alaprészi néveleme a helyfajtura utaló *aszó* földrajzi köznévi, kiavult szó, amelynek jelentése vitatott a szakirodalomban. A TESz. 'völgy | kiszáradt folyómeder', a SzT. viszont 'szárazpatak' jelentéssel adatozza. Bővítményrészi néveleme pedig az éghajlati sajátosságra vonatkozó *hé, hév* 'forró, meleg' képzetlen melléknév, ugyancsak elavult szó. Az ezekből a névelemekből építkező valamikori helynév tehát a szintagmatikus szerkesztéssel alakult *Hé-aszó* jelöletlen jelzős szintagma lehetett, amelynek hangszerkezete ejtéskönnyítő *j* mássalhangzóval is bővült az élő nyelvhasználatban. Idővel a nyelvjárási szókészlet változásai nyomán névelemei archaikussá váltak, ami lexikális-morfológiai szerkezetének a részleges (*Héjaszó* > *Hijaszo*), funkcionális-szemantikai szerkezetének a teljes elhomályosulását is maga után vonta. A későbbiek során egy újabb szerkezeti változás, alaprészi névelemcsere alakította át a deszemantizálódott név szerkezetét, a népnyelvi szókészletbeli hasonló alakú *jászoj* 'jászol' alak szerinti tájszó lépett be alaprészi névelemként a név szerkezetébe, újraértelmezve azt: *Hijaszo* > *Hijászoj*.

Az említett névpéldákon kívül még számtalan név megfejtésében, leírásában is segíthet a SzT., de a kiemelt néhány eset is igazolhatja azt, hogy ezekkel a vizsgálatokkal életre lehet kelteni, mozgósítani lehet a SzT. „külső memóriáját”, összekapcsolva azt a mai élő helynévanyag lexikális síkjának névelemrétegével. A SzT. és az élő helynévanyag ilyenszerű kapcsolata természetesen nem egyirányú kapcsolat, nemcsak a SzT. felől való kimenet és az élő helynévanyag fele tartó bemenet jellemzheti, hanem fordított irányú is lehet. A mai élő helynévanyag is segíthet a SzT. helynévadalécai névelemeinek az azonosításában, hisz a FNESz. álláspontja szerint a szakszerű, tudományos névszármaztatás a vizsgált név legrégebbi alakjából indul ki, számon tartva annak összes alakváltozatait, de kapcsolatot keres a név s az általa jelölt földrajzi objektum között is, figyelve a nyelv névadási törvényszerűségeire, névrendszerére is.

Az elmondottak alapján összegezőképpen megállapítható, hogy a lexikográfia és a helynévtan lehetséges kapcsolathálózatának néhány felvillantott eleme, sajátossága azt bizonyíthatja, hogy a két tudományágazat tartalmainak gazdagságát, bonyolultságát, összetettségét a lehetséges kapcsok gazdagsága, összetettsége is közvetítheti.

IRODALOM

- Andor 1998 – Andor József, *A komplex lexikálisjegy-analízis és a mormota esete*. In: A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása. Szerk. Pléh Csaba és Györi Miklós. Bp., 83–100.
- Benkő 1997 – Benkő Loránd, *Névtudományunk* (Megnyitó az V. Magyar Névtudományi Konferencián). In: Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28-30.). I–II. Szerk. B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály. MNyTK. 209. sz. Budapest–Miskolc, 5–9.
- Bodrogligeti 1974 – Bodrogligeti András, *A szókészlet*. In: Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet. Szerk. Telegdi Zsigmond. Bp., 63–83.
- CsángNyA. = *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*. I–II. Szerk. Gálffy Mózes – Márton Gyula – Szabó T. Attila. MNyTK. 193. sz. Bp., 1991.
- FNESz. = Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Bp., 1980.
- HnNyEL. = Hoffmann István, *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993.
- Hoffmann 1999 – Hoffmann István, *A helynevek rendszerének nyelvi leírásához*. MNyj. 37: 207–16.
- Hoffmann 2000 – Hoffmann István, *Földrajzi közneveink szótáráról*. In: Nép – nyelv – társadalom. Végh József emlékezetére. Szerk. Szabó Géza, Molnár Zoltán. Szombathely, 63–73.
- KHn. = *Kalotaszeg helynevei. I. Adatok*. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi Szabó T. Attila. Kolozsvár, 1942.
- NyFN. = Benkő Loránd, *A Nyáradmente földrajzi nevei*. Bp., 1947.
- Nyíri 2003¹ – Nyíri Kristóf, *A XXI. század tudományrendszere*. Az MTA Filozófiai Kutatóintézetének nagyprojektjéről. Világosság 44: 3-4 sz. 5–8.
- Nyíri 2003² – Nyíri Kristóf, *Enciklopédikus tudás a 21. században*.
http://mindentudas.hu/doc/nyiri_nyomtathato.rtf
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–*. Anyagát gyűjtötte és a kéziratot összeállította Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–.
- Szabó T. 1970 – Szabó T. Attila, *A Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza anyaggyűjtő munkájának állása és a további feladatok*. In: Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek. I. Bukarest, 539–46.
- Szabó T. 1972 – Szabó T. Attila, *Az erdélyi magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti kutatás feladatai*. In: Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek. III. Bukarest, 370–82.
- Szabó T. 1972 – Szabó T. Attila, *Az Erdélyi Magyar Oklevél-szótár műhelykérdései*. In: Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek. III. Bukarest, 383–95.
- Szabó T. 1972 – Szabó T. Attila, *Az Erdélyi Szótörténeti Tár szerkesztéséről*. In: Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek. III. Bukarest, 396–402.
- SzilNyA. = *Szilágysági nyelvatlasz*. Az anyagot gyűjtötte Márton Gyula. A kéziratot összeállította és a kötetet szerkesztette Hegedűs Attila. Budapest–Piliscsaba, 2000.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. I–. Bukarest, 1975–.

POSSIBILELE RELAȚII INTERDISCIPLINARE DINTRE
DICȚIONARUL ISTORIC AL LEXICULUI MAGHIAR DIN TRANSILVANIA
ȘI TOPONOMASTICA SINCRONICĂ

(Rezumat)

Lucrarea tratează posibilele relații ale lexicografiei diacronice cu toponomastica sincronică în cadrul interdisciplinarității științei zilelor noastre. Acestea s-au conturat în urma analizei lingvistice a toponimelor sincronice și s-au concretizat pe nivelul analizelor lexicale, morfologice. În contextul acestor relații bipolare, atât lexicografia diacronică reprezentată de *Dicționarul istoric al lexicului maghiar din Transilvania*, cât și sistemul toponimic din zona Ciucului au funcții specifice. Dicționarul reprezintă o bază lexicală fundamentală a analizei regionalismelor și arhaismelor toponimelor din zona Ciucului, fiind în același timp și o importantă bază de date toponimice care ajută la identificarea toponimelor arhaice. Sistemul toponimelor sincronice furnizează, la rândul lui, numeroase date toponimice cu o structură lexicală concisă, care ușurează identificarea și analiza toponimice diacronice din dicționar.

SZEMLE

BERSZÁN ISTVÁN, **Terepkönyv**. Koinónia. Kolozsvár, 2007. 246 lap.

Fogod a könyvet. Ágyba viszed. És elalvás előtt olvasol belőle néhány oldalt, majd kiesik a kezedből. Gyakori az ilyen eset. Nem teszünk semmit a könyvvel, csak a szemünkkel követjük a sorokat, és intellektuálisan rágódunk rajtuk. Nem hoz ki belőlünk, elvileg, semmi testi reakciót – gondolná a jóhiszemű olvasó, akivel már gyakran előfordult ilyen, illetve ehhez hasonló eset. De Berszán István *Terepkönyv*-e egy kicsit mást (is) bizonyít. Már a címe is érzékletesen sugallja, hogy itt utazni, terepet járni kényszerülünk egy könyvvel – mint sétabottal?, hátizsákkal?, iránytűvel?

Első látásra a szerző, vagyis inkább a könyve, csak a természetbe visz ki minket olvasni, és néha egy kis terepjáráásra buzdít. De számunkra idegenebb, hogy mindezt nem magányosan, hanem csoportosan kell elvégezni. Ellentmond nyugati kultúránk „bevált” olvasási szokásának, az egyedüli és hangtalan olvasásnak, és nemcsak olvastat, hanem az olvasáskor ható testi impulzusokat és az általuk kiváltott gesztusokat is megpróbálja bevonni a kísérletbe.

Először konkrét fogalmi leírásokat kapunk a könyvből arról, hogy miképp értelmezzük a gesztusokat vagy a rítust. Az előbbi nem szorítkozik a szimbolikus jelölés gesztusaira, hanem kiterjed a figyelmet érő minden készletésre. A rítus pedig nemcsak a szakrális gyakorlatokat jelenti; a gyakorláskutatás számára minden gyakorlat rítus, amely meghatározza a történés idejét. Ezek a fogalmak tehát nem köznapi értelmükben szerepelnek, hanem leginkább olyan cselekedetekre utalnak, amelyek új tartamokat jelenthetnek, megváltoztathatják a történés ritmusát. A *Terepkönyv*-ben az irodalom sem szövegere utal, hanem – egy sajátosan etikai megközelítésben – az írás- és olvasásgyakorlatok történéseire, amelyek fő ismérve a figyelem irányultságát meghatározó gyakorlati, a gesztusainkban meghozott döntés.

Az elméleti és alkalmazott kutatásra tagolódó könyv a „megmozgatóbb” gyakorlati résszel indít: részletesen leír olyan olvasási gyakorlatokat, amelyeket a szerző már kipróbált néhány, egyetemi hallgatókból álló csoporttal az erdélyi Minimum Party Társaság alkotótáborában. A gyakorlatozás szigorú ön- és terepszemlével kezdődik, melyben az alanynak bizonyos – koncentrációt, önfegyelmet követelő – „parancsokat” kell követnie. „Viselkedj a használat ellenében” – olvassuk a gesztusterápiáról és rituális tartamközösségről szóló fejezetben, melynek célja, hogy új kapcsolatokat teremtsünk a környezetünkkel. A szemlélő-gyomláló lelki gyakorlatok gesztusterápiája után a *Terepkönyv* ténylegesen a mélybe dob. A gyakorlás továbbra is kulcsfontosságú marad, hiszen itt nem a hagyományos szövegértelmezői feladatok kerülnek előtérbe, hanem az írás és az olvasás több idejű gyakorlatai. Az olvasás nem egyszeri és kényelmes, minden testi mellék- vagy utóhatás nélküli folyamat. K. Ludwig Pfeiffer kultúrantropológiai médiaelméletével vitázva a szerző a kulturális médiumok elébe helyezi az olvasás idejét, amit nem médiumként, hanem a gyakorlás ritmusaként határoz meg. Így vezet az olvasás

által felkeltett figyelemmoccanások, illetve testi rezonanciák mozgásterébe. Berszán István nézőpontjából az, hogy a nyelv kulturális monopóliumának megingásával kiütköznek az irodalom mediális korlátai, inkább csak az interpretáció hiányosságából adódik, szerinte „az olvasás gyakorlatának a ritmusa kell, hogy megváltozzék” ahhoz, hogy túljussunk ezeken a korlátokon. A terepgyakorlatok során ezért kísérletezik eddig még ki nem próbált olvasási-olvasatási módokkal. Olyan figyelemgyakorlatokkal, melyekben az olvasás gesztusai a természet mocanásaival rezonálnak. A megadott szövegekben is a legkülönbébb történésekre kell figyelni, melyeket aztán gyakorlati szinten hasznosít az olvasó, akár úgy is, hogy az olvasottak alapján a terepen talált természetes anyagokból „könyvlapot” készít. Ezúttal az írás gyakorlata is hasonló feladatokat jelent: az elbeszélés gesztusainak a természetben tapasztalt moccanások impulzusait kell követnie, illetve eltalálnia. Az eredmény nem hagyományos irodalomtudományi értelemben vett szöveg, (nem reprezentációként olvasandó), hanem olyan figyelemgyakorlat, melynek gesztusai maguk is impulzívok. A gyakorlatok már csak azért is nagyfokú odafigyelést igényelnek, mert olvasójuk nem tudja nyugalmi állapotban „követni” a feladatokat. Állandóan tájékozódnia kell a különböző, figyelésre ösztönző impulzusok között, hogy mindig a megfelelőt válassza ki, illetve kitartson annak követésében. Ennek sikeressége esetén különböző történetritmusokban szerezhetünk jártasságot. A Terepkönyv demonstráló gyakorlatokat is leír, melyben a szerző kortárs irodalmi olvasmányokban teszi próbára javaslatait. A legérzékletesebb talán a Nádás Péter Évkönyv-ének részlete, amelyben a fődémtapasztás gyakorlása készíti az elbeszélőt arra, hogy „tenyerével tegyen eleget annak az útmutatásnak, amit a tenyerével ad” a hajdani mester. Ilyen olvasást szorgalmazznak a többi gyakorlatok is, melyek abban kívánnak segíteni, hogy heterogén figyelemgyakorlatokba találjunk bele, és jártasságot szerezzünk annak gesztusaiban.

A könyv második részében a szerző a gyakorlat kortárs elméletével vitázik, ezekhez képest jelöli ki a gyakorláskutatás sajátos irányát. Itt már szaknyelven íródott szövegeket olvasunk, melyek megértéséhez szakmai jártasság szükséges. A függelékre utaló zsebekbe helyezett tanulmányok Foucault és Lévinas etikai vizsgálódásainak párhuzamos téziseire hivatkoznak, illetve a fenomenológia, dekonstrukció, kognitív tudományok és a médiaelmélet felől közelítenek a gyakorláskutatáshoz. A pfeifferi médiakutatás szerint Japánban a művészet inkább a technéhez, vagyis a különféle ügyességekhez áll közel, melyeket gyakorlat révén lehet tökéletesíteni. Berszán az irodalmi írást és olvasást ugyanilyen ügyességek mozgásteréként kezeli, hogy elkerülje a monomediális bezártság és az önreferencialitás csapdait.

A Terepkönyv-et nehéz olvasni, de könnyű félreolvasni. Mindenekelőtt a bevezetett fogalmak apparátusát kell jól megemészteni ahhoz, hogy ne legyen félreérthető, amire az utasítások kérnek. De érdemes ki is próbálni ezeket a gyakorlatokat, hogy az olvasó maga dönthesse el, vajon az irodalometikai tréning valóban pótol-e valami rég elveszettet. A szerző szerint az olvasás ilyenfajta gyakorlása nyugodt környezetet (lehetőleg természetet) követel. Talán mégis érdekes lenne kipróbálni, hogy a gesztusolvasó figyelem miként tájékozódik az urbánus környezet impulzusainak rengetegében.

BAKK ÁGNES

SZÁSZ ISTVÁN TAS, **Beszédes hallgatás**, avagy három Hitel és ami utána következett. Kriterion Könyvkiadó. Kolozsvár, 2007. 180 lap.

A két világháború közötti erdélyi magyar irodalmi örökségünk utóélete, hullámvölgyeivel és emelkedőivel, végigkövette a második világháború előtti évtizedek minden viszontagságát. A háborút túlélők – és hazatértek – egy emberibb világ közös építésének szándékával tömörültek 1945–46-ban (a Romániai Magyar Írók Szövetségében együtt voltak, az Utunk hasábjain együtt jelentek meg az egykori helikonisták és az egykori korunkosok), aztán igen hamar kiderült, hogy az „útítársakra” már nincs szükség. Végül az „elvtelen magyar egység” elleni harc nevében rendre nem csak őreájuk került sor, hanem azokra a kommunistákra is, akik ilyen-olyan „elhajlással” hírbe hozhatók voltak. A Sztálin halálát követő „olvadás” és 1956 előszele ígért ugyan némi változást ebben a viszonyulásban is, de a magyar forradalom leverését követő megtorlás éveinek újraéledő, immár nemcsak „osztályharcos”, de a „magyar nacionalizmust” is célba vevő szelleme a visszarendeződést sugallta. Méliusz József 1957-ben meghirdette a két világháború közötti örökség újraértékelésének szükségességét, az Utunkban nyomában indult „Nézzünk hát szembe” cikksorozat azonban újabb megbélyegzéseket hozott, s csak a hatvanas évektől – az Irodalmi Könyvkiadó, majd a Kriterion-gondozta Romániai Magyar Írók sorozat keretében kezdődhetett meg a két világháború közötti írói életművek és irodalmi fórumok újraértékelése. A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság, a Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh „levelesládái”, az Erdélyi Fiatalokról összeállított dokumentumkötet, olyan folyóirat-antológiák, mint a Magyar Szó-Tavaszi (1919–1920), a Genius (1924), a Periszkop (1925), A Korunk költői, Az Erdélyi Helikon költői, Benedek Elek, Gaál Gábor, Kuncz Aladár levelezése, a RMI belső életmű-sorozataiba bekerülő Balázs Ferenc, Bánffy Miklós, Daday Loránd, Dsida Jenő, Gellért Sándor, Gulácsy Irén, György Lajos, Karácsony Benő, Makkai Sándor, Reményik Sándor, Tamási Áron művekkel egy, a szövegeken alapuló, a korábbinál hitelesebb értékrend alapjaihoz kívántak hozzájárulni.

Hogy ebben a sorban nem került sor a harmincas-negyvenes évek egyik legfontosabb folyóiratának, a Hitelnek is az „újraolvasására”, s hogy esetében a „perújrafelvétel” tulajdonképpen mostanáig váratott magára, annak több oka van.

Mindenekelőtt az, hogy a Hitel márr indulásakor, 1935-ben olyan irodalompolitikai arcvonalak ütközőpontjába került, amelyek utóéletét is meghatározták. Szemben állt vele az Erdélyi Fiatalok, amelynek köréből a Hitelt alapítók közül többen kinöttek, s szemben állt vele a Korunk íróinak köre, amelyben – az akkor már jelentkező „népfrontos” irányulás ellenére – még mindig sok volt, s ez esetben szemmel láthatólag működött a szektás türelmetlenség, az ideológia felcímkézés, s ez már az 1937-es Vásárhelyi Találkozó előtt és alatt, főleg után kiütközött. Hiába tömörült a Hitel körül az akkori fiatal nemzedék egyik meghatározó csoportja, hiába képviselt egy olyan, Széchenyire, Szekfű Gyulára és Németh Lászlóra hivatkozó szellemiséget, amely a tudományos mérhetőség talaján, a statisztika kíméletlen eszközeivel kívánt szembenézni az akkori kisebbségi magyar társadalom valós problémáival, néhány cikkének – a korban érthető – jobboldali orientációja miatt már akkor rásütötték a „jobboldaliság”-nak azt a bélyegét, amelyik 1945 után szitokszóvá vált, s mindegyre visszatérően és makacsul tovább élt akkor is, amikor az effajta felcímkézéseknek már nem volt helye az értékelésben.

Az „újraolvasás” késlekedésében és végső fokon elmaradásában persze szerepe volt annak is, hogy a RMI sorozatban sorra kerülő témákat nagy mértékben meghatározták az azokra vállalkozó munkatársak személyes kötődései is: Marosi Ildikó a Molter-hagyaték révén került kapcsolatba a Kemény Zsigmond Társaság és a Helikon dokumentumaival, Kovács János a „baloldali forrásvidék” és az „avantgarde sugárzás” felől jutott el az általa antológiákban felelevenített nagyváradi Magyar Szóhoz és Tavaszhoz, az aradi Geniushoz és a Szántó György-szerkesztette Periszkophoz, Dsida Jenő verseinek, majd műfordításainak köteteit valamint az Erdélyi Helikon költői c. antológiát a hajdani helikonista Szemlér Ferenc állította össze, az Erdélyi Fiatalok dokumentumait az egykori főszerkesztő, László Dezső testvére, László Ferenc gyűjtötte össze és rendezte sajtó alá Cseke Péter segítségével.

Ilyen „személyes érintettséget”-et a hatvanas-hetvenes évek romániai magyar szellemi életében aktívak sorában a Hitel nem mondhatott a magáénak, nem volt, aki „újraolvasáshoz”-hoz a személyes jelenlétet szolgáltatva volna. Albrecht Dezső, a folyóirat főszerkesztője a háború után nem tért vissza nyugatról, Makkai László, Kéki Béla és Vita Sándor úgyszintén Magyarországon éltek, úgyszintén a törzsmunkatársak közül Szenczei László, és Tamási Áron. Venczel Józsefet pedig – az egyetlent, aki 1945 után itthon a Hitel szellemiségét képviselhette – 1949-ben letartóztatták, és a Márton Áron-perben 12 évre ítélték, szabadulása után pedig már alig néhány év adatott számára az élettől. Így a politikai megbélyegzés szabadon érvényesülhetett, immár a rendszer „hivatalos” értékeléseként, sőt makacsul tovább élt, nemcsak a korábbi ellenfelek (az Erdélyi Fiatalokhoz tartozók illetve az egykori korunkosok) beállításaiiban, hanem amint most megjelent könyvében Szász István Tas a későbbi „értékelésekből” (Csatári Dániel, Turzai Mária, Botlik József) vett bőséges idézeteken át bizonyítja, az irodalmi köztudatban is. Változás a 80-as években következhetett volna be (1980-ban jelent meg Imreh István bevezető tanulmányával és gondozásában Venczel József tanulmányainak egy válogatása, s íródott le néhány pozitív mondat a Hitelről is), a diktatúra utolsó évtizedének újabb ideológiai bekeményítése miatt azonban, még Venczel esetében is, az eredmények csak az évtized fordulójára mutatkoztak, és nem is itthon, hanem Magyarországon, a Székely András Bertalan által sajtó alá rendezett újabb Venczel-kötetben, illetve Záhony Éva Hitel-antológiájában.

A most megjelent Hitel-könyv szerzője, Szász István Tas – egyébként ma Magyarországon élő orvos – kilépését a nyilvánosság elé szintén „személyes érintettség” motiválja: szüleinek kolozsvári háza volt otthona az alakuló Hitelnek, annak falai között zajlottak a „hitelesek” vitái, s maga a mezőgazdász Szász István, az EMGE egykori elnöke (később az „elvtelen magyar egység” elleni harc áldozata) és felesége ugyanolyan házigazdái voltak a fiatalok folyóiratának, mint Marosvécs „várura”, Kemény János a Helikonnak. Hogy erre a perújrafelvételre ilyen nagy késéssel, és egy – szakterületét tekintve – „kívülálló” részéről kerül sor, az csak újabb bizonyítéka hazai irodalomtörténetírásunk erőtlenségének. Rajta kívül az elmúlt 18 évben csak Katona Ádám által sajtó alá rendezett, visszhang nélkül elhalt Venczel-kötetre (A falumunka útján. Székelyudvarhely, 1993), a Záhony Éva által sajtó alá rendezett magyarországi Hitel-antológiájára és Vallasek Júliának a Hitellel (igaz, csak 1940–1944-es korszakával) foglalkozó tanulmányára utalhatunk.

Bármilyen későn is, csak örülnünk kell Szász István Tas jelentkezésének. Sok minden a helyére kerül végre a Hitel körül, s reméljük, megnyílt az út a folyóirat egészének, a korban betöltött jelentős szerepének hiteles értékelése felé is.

Mindezen túl azonban a könyvnek a Hitel-témát meghaladó tanulságai vannak. A folyóirat korabeli helyzete és utóélete kapcsán ugyanis feltárul az egész mechanizmus, amely hiteles örökség-képünk torzulásait, csonkaságait (még most, közel két évtizeddel a diktatúra bukása után) továbbélteti, s érthetővé teszi.

A Szász István Tas által felsorakoztatott utóéleti dokumentumokat olvasva, időnként az az érzésünk, hogy a szerző maga is egy „ellenségképpel” küszködik, holott a valóságban az egyoldalú ítéletek makacs továbbéléséről van szó, nemcsak 1989 előtti, hanem azutáni életünk bizonyosfajta képtelenségéről arra, hogy múltjával szembenézzon.

A szerző elég sokszor hivatkozik a Hitel-„értékelésben” érintettek önéletrajzi visszaemlékezéseire. Nos, köztudott az, mennyire szubjektívek ezek a visszaemlékezések – még a legtárgyilagosabbnak, a legtényszerűbbnek látszók is –, mennyire él tovább bennünk az, ami későbbi önmagunkat igazolja. De hogy ennek milyen konzekvenciái vannak, az csak a Hitellel kapcsolatos későbbi kortársi említések olvastán tárul fel igazán. Persze az is igaz, hogy akár még a hetvenes–nyolcvanas években is működött egy olyan indíték, amelynek erejénél fogva az uralkodó ideológia felé szalonképessé kellett tenni azt, amit valójában mint hiteles értéket szerettünk volna visszahozni a köztudatba. De ez legfeljebb mentség lehet, korántsem magyarázat.

Túl mindenben, a Szász István Tas által Hitel-ügyben felsorakoztatott dokumentumok arra is figyelmeztetnek, hogy mennyire gyarlók vagyunk a magunk múltjával való szembenézés tekintetében. Milyen ritka az az önrevízióra képes hozzáállás, amelyet a Hitel kapcsán a könyvben Gáll Ernőtől idézettek jeleznek, aki – az 50-es évekre, a nagy koncepciós perek légkörére visszaemlékezve – leírja: „Emlékszem, miként győzködtük egy ideig magunkat, hogy elfogadjuk az elfogadhatlant, és miként fojtottuk magunkba a kétely, a józan ész érveit. Szkizofréniánkban mást mondtunk és mást írtunk, mint amit magunkban, énünk mélyén gondoltunk és éreztünk. Elég sokáig engedtünk a csoport-hallucinációnak: olyasmit érzékeltünk, olyasmit vettünk tudomásul, ami a valóságban nem létezett. Az önszugesztívó bűvészeivé váltunk; manipuláltattunk.” Majd Orwellre utalva és őt idézve folytatja: „[...] a negyvenes–ötvenes években a 'duplagondol' foglyai voltunk. Tudni és nem tudni, tudatában lenni a teljes igazságnak, s közben gondosan megszerkesztett hazugságokat mondani [...] egyidejűleg két egymást kizáró vélemény birtokában lenni, tudva, hogy ellentmondanak egymásnak, és mégis hinni mind a kettőben, logikát alkalmazni logikával szemben, elutasítani az erkölcs fogalmát, s közben mégis igényt tartani rá, hinni, hogy a demokrácia nem is létezhet, s ugyanakkor azt, hogy a Párt a demokrácia őre, elfelejteni valamit, amikor felejtetni kell, aztán ismét emlékezni, amikor arra van szükség [...] Mindezt – igaz – Gáll Ernő is csak 1995-ben írta le, de leírta, azokkal szemben, akik a „körülményekre” hivatkozva, azokat magyarázva mentegetik, sőt tulajdonképpen fenttartják saját korábbi előítéleteiket.

A Hitellel kapcsolatban – sőt minden bizonnyal meghatározó motívumként – ott volt aztán a Vásárhelyi találkozó emlékének feltámasztása, amelyre a „kommunista párt által szerrvezett népfront megeremtésére irányuló kezdeményezés” címke alatt kerülhetett sor. A hivatalos elvárás itt találkozott az egykori Hitel-ellenfelek szubjektív szándékaival, hiszen már akkor vitatéma volt az, hogy mi is ez a találkozó, mit képvisel és kiket. Jellemző, hogy hiába múlt el az ideológiai-politikai kényszer, a Vásárhelyi

Találkozó történetének igaz felelevenítésére mai napig sem került sor. Sőt a körülötte uralkodó hallgatásban mintha egy hallgatólagos (a korábbi kommunista kisajátítást 1:1-ben elfogadó) megbélyegzés rejtőzne.

Szász István Tas könyve valóban „beszédes hallgatás”-ról szól, de nemcsak a Hítel ügyében, hanem sokkal általánosabb körben. Ezért érezzük konkrét tárgyán túlmutatóan fontos könyvnek, s reméljük, hogy ebben a vonatkozásban is meglesz a pozitív hatása.

DÁVID GYULA

CUCEU, ION, **Dicționarul proverbelor românești. 7777 texte din Dicționarul tezaur al paremiologiei românești.** Litera Internațional. București, 2006. 350 lap.

A belső címlapon olvasható szöveg szerint „Ez a könyv az első reprezentatív válogatás a román közmondásokból, mely a nagy kollektív munka, «A román közmondások gyűjteményes szótára» alapján készült el, ez utóbbi szótárát a Román Akadémia kolozsvári Folklórintézetének Archívumában őrzik és Ion Cuceu, Virgil Florea valamint Ion Talos szerkesztették.” A bevezető tanulmány információi szerint egy 1981 óta zajló kutatásnak, gyűjtőmunkának és rendszerezésnek első nyomtatott és elektronikus formában is megjelenő lenyomatát tarthatja kézben a téma iránt érdeklődő olvasó és szakember. Az archívumban őrzött és feldolgozott anyag 175000 parömium-szöveget tartalmaz, ez a 7777-es szám tehát valóban csupán ízelítőt jelent abból a román közmondáskincsből, melyet e hosszú idő alatt a szerkesztők korábbi gyűjteményekből, folyóiratokból, kéziratokból, dokumentumokból gyűjtöttek össze. 1992 után a szerkesztők több informatikai programot is kipróbálva elektronikusan is feldolgozták az anyagot, így a teljes anyag több kritérium alapján is kereshető, hozzáférhető a kutatók számára. Valószínű, hogy ennek az elektronikai feldolgozásnak egyik első, a szélesebb közönség számára is hozzáférhető változata a kötethez mellékelt CD.

A bevezető 26 oldalas tanulmány a szótár létrejöttének és céljainak bemutatása után a román parömiológia, a közmondásgyűjtés és gyűjtemények történetére tér ki, egyértelműen és kizárólag a folklorisztika, azon belül is a parömiográfia szempontjait érvényesítve megállapításaiban. A XVI–XVII. századi latin, majd német, olasz, svéd és lengyel gyűjtemények, többnyelvű közmondásszótárak említése után a szerző rátér a közmondások gyűjtésének és rendszerezésének romániai történetére, azokra a gyűjteményekre, gyűjtőkre, értelmiségiekre, akik a XVII. század végétől, és különösen a XVIII. századtól jelentőset alkottak a román parömiológia területén: a román krónikaírók, Dimitrie Cantemir, az Erdélyi Iskola, majd ennek hatására Timotei Cipariu és George Barițiu munkássága, könyvtárakban, levéltárakban rejlő ismeretlen szerzők gyűjteményei, Ioan Maiorescu, Iordache Golescu, Anton Pann, I. C. Hinișescu, B. P. Hașdeu, C. Dem Teodorescu, Petre Ispirescu, Iuliu A. Zanne, Elie (Miron) Cristea, I-A. Candrea, Dimitrie Gusti iskolája, a Román Akadémia kolozsvári Folklórchívumának és a bukaresti Folklórintézetnek a munkatársai. Ez az áttekintés mindenképpen hasznos azok számára, akik a román közmondáskutatás történetére kíváncsiak. Hiányérzettel maradnak azok, akik a román parömiológia elméleti álláspontjairól, aktuális helyzetéről, terminológiájáról

szeretnének többet megtudni. A huszadik századi magyar parömiológiai szótárak olvasásának tapasztalata ébreszti talán azt az igényt a magyar olvasóban, hogy tisztában legyen azzal, mit is gondol(nak) a szerző(k) a szótározott egységekről, milyen elméleti alapról indul a szótár (a nemzetközi parömiológia és parömiográfia jelenlegi állapota szerint több ilyen kiindulópont is lehetséges lenne). A bevezető tanulmány szerint a román közmondáskutatás történetében ilyen elméleti megközelítésre a Dimitrie Gusti iskolájába tartozó tudósoktól lehetett volna számítani, ez azonban nem valósult meg éppen a vizsgálandó jelenség interdiszciplináris jellege miatt: a folkloristák a nyelvészeketől várták az elméleti megközelítést, a nyelvészek pedig a folkloristáktól. A bukaresti intézet kutatói (Mihai Pop, Gh. Vrabie, a sokat idézett Ovidiu Bârlea, Pavel Ruxändoiu, Cezar Tabarcea, Constantin Negreanu) a parömiológiai egységek poétikai és szemiotikai vizsgálatára koncentrálnak. A továbbiakban azt indokolja a tanulmány szerzője, hogy miért volt szükség ennek az újabb szótárnak a létrehozására, milyen igények hívták életre, milyen módszerrel hozták létre a Kolozsvári Folklorarchívumban megtalálható korpuszt, és elsősorban azt vázolja, hogy milyenek lesznek majd a jövőben megjelenő szótárváltozatok. A tanulmány ezen utolsó részében a jövő idő dominál, ez egyben sugallja a kezünkben tartott kötet hiányosságait is. A szótárban megjelenő parömiológiai egységek (közmondások és szólások) három forrásból származnak: Juliu a. Zanne 1895–1903 között megjelent 10 kötetes szótára (Proverbele românilor), I.-A. Candrea 1912-ben megjelent *Dicționar de proverbe și zicători* című szótára, valamint a Kolozsvári Folklorarchívum anyaga (a szótárban AFC rövidítéssel jelenik meg.) Az előszó tanúsága szerint tudatosan vállalt egyszerűségről van szó a kötet felépítését illetően. A 7777 egységet a kulcsszó szerint rendezte a szerkesztő, mindegyiket követi a forrás megjelölése, majd esetenként a frazeológiai egység jelentésének, kontextusának kifejtése. Az esetleges variánsokból maximum négyet jelenít meg (egyrészt a terjedelmi korlátok miatt, másrészt azzal a meggyőződéssel, hogy azok a különbségek, amelyek az egyes variánsok nyelvtani és stilisztikai eltéréseiből származnak, néprajzi és filológiai érdekességük ellenére nem teszik szükségessé az összes változat megjelenítését). Számomra nem teljesen világos, hogy milyen szempontok szerint döntött úgy a szerkesztő, hogy egyes egységek mellett szükséges a magyarázat, mások mellett pedig nem. A pénz címszó alatt 48 egység szerepel, ebből 35 magyarázat nélkül, a többi magyarázattal, a lehetséges kontextussal együtt. Példaként idézek két egymás utáni egységet „379. A arunca banii în vânt. A cheltui mult și fără nici o socoteală. Zanne, 11193; 380. Când îți intră banul în mână, leagă-l cu nouă noduri. AFC 1369, p. 13” Véleményem szerint nincs különbség a két egység idiomatizáltsági foka között, mégis, egyiknél van, másiknál nincs magyarázat.

A modern magyar frazeológiai szótárakat forgatók számára feltűnik, hogy teljesen hiányzik ebből a kötetből az utalások rendszere, mely segítségével a különböző frazeológiai egységek közötti összefüggések válnának átláthatóvá, hiányzik egy olyan mutató, mely lehetővé tenné a keresett címszó gyors megtalálását, a tárgyköri mutató, mely immár a nem vezérszó alapján való keresést segítené. Az archaikus kifejezések magyarázata is elvárható lenne, hisz még az anyanyelvi olvasók számára is nehézséget jelenthet bizonyos régi szavak értelmének megtalálása. Hiányzik az egységek stilisztikai minősítése, mely alapján világossá válhatna az olvasók számára, hogy mikor állnak szemben köznyelvi, nyelvjárási, illetve archaikus egységekkel. Nem találunk eligazítást arra vonatkozóan sem, hogy milyen típusú egységgel állunk szemben: közmondás,

szólás, szóláshasonlat vagy más egység. A felhasznált forrásokról csak az előszóban említett tanulmányok szintjén kapunk információt, és hiányzik a rövidítések magyarázata is (igaz, csak kis számú rövidítést alkalmaz a szerkesztő). Ezek az elemek már a huszadik század közepétől napjainkig megjelenő magyar frazeológiai szótárak szerves részét képezik. A modernebb szótárak ezt a rendszert egészítették ki az előfordulási példákkal, vagyis olyan szövegekkel, melyek a jelenkori sajtó-, illetve szépirodalmi nyelvben mutatják fel ezeknek az egységeknek a konkrét előfordulását, részvételüket a szinonimák, antonimák, variánsok és módosulások rendszerében.

A nemzetközi frazeológiai kutatások is a korpusz-alapú vizsgálatok széles körű hasznosíthatóságát bizonyítják. Itt szeretnék a szótárhoz mellékelt CD-ről szólni néhány szót. Nagy várakozással nyitottam meg ezt az adathordozót, arra számítva, hogy a beígért több szempontú keresés a szótárnak gyorsabb, hatékonyabb használatát, a papírformátumhoz képest valami többletet fog nyújtani. Ezzel szemben egyetlen szempont szerint, a könyvben is használt címszó szerint lehet keresni benne, megadott listából lehet választani. Sem a szinonimák, sem az esetleges témaszó alapján nem lehet keresni, így csupán időmegtakarítást jelent az elektronikus változat használata.

Nagy várakozással tekinthetünk tehát a beígért közepes szótárváltozat elé, remélve, hogy ezek a hiányosságok ott már nem fordulnak elő. Ebben a változatban 77777 egységet terveznek megjeleníteni a szerzők, így tipológiai és tematikai szempontból is átfogják a román parömiológiai kincset. A főváltozat alatt megjelenének a román etnokulturális területek jellemző variánsai is. A teljes anyagot, a 175000 szöveget tartalmazó nagyszótárt a távoli jövőre tervezik megjelentetni nyomtatott és/vagy elektronikus formában. Itt már a bibliográfiai utalások, a földrajzi elterjedésre utaló információk, és a variabilitást bizonyító példák is részét képeznék a szótárnak. Már a középső változathoz terveznek egy tipológiai-tematikai mutatót, mely a szinonimák figyelembe vételével készülne el, a helységek mutatója is elkészülne, megjelölve a megyét, amelyhez ma tartozik az adott település. A kötetbeli előfordulás oldalszámát vagy sorszámát, a gyűjtők, repertóriumok és szótárak szerzőinek névsorát is feltüntetik majd a szerkesztők. Reméljük, hogy a jövő idő és a feltételes mód hamarabb vált át jelen idejű kijelentő móddá, mintsem azt a „távoli jövő” („viitor mai îndepărtat”) kifejezés sugallja. Valóban nagy szükség lenne egy olyan román parömiológiai szótárra, mely a modern nemzetközi parömiológia eredményeit is figyelembe véve, és a modern parömiográfiai követelményeknek eleget téve lehetővé tenné egyrészt a román frazeológiai kincs szakszerű vizsgálatát – akár folklorisztikai, akár nyelvészeti eszközökkel –, másrészt alapjául szolgálna az összehasonlító vizsgálatoknak (a román–magyar összehasonlító frazeológiának voltak előzményei a romániai magyar nyelvészetben, és egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik a fiatal, magyar anyanyelvű, de román szakon tanuló bölcsészhallgatók részéről is e tudományterület iránt.)

A kötetet mindazok számára ajánljuk, akik a román közmondáskincs, illetve a román közmondáskutatás alakulása iránt érdeklődnek; szakemberek és a témára fogékony laikus olvasók a kötet által biztosított határokon belül forgathatják haszonnal ezt a kiadványt.

LAJOS KATALIN

MURÁDIN LÁSZLÓ, **Utak és nevek.** Településnevek partiumi utakon. Europrint. Nagyvárad, 2007. 178 l., 1 térkép, 15 kép.

Murádin László nemrég megjelent kötete „névtudományi ismeretterjesztő útikönyv”, amely újszerű műfaja ellenére is szervesen illeszkedik a szerző eddigi nyelvművelő munkáinak sorába. Közülük elsőként a Gálffy Mózesrel együtt szerkesztett, válogatott nyelvművelő írásokat közlő *Anyanyelvünk művelése* említhető (Bukarest, 1975), amelyet további szókészlet-tani fogantatású, önálló kötetek követtek, mint a *Szavak titka* (Kolozsvár–Napoca, 1977), *Szavak színeváltozása* (Kolozsvár–Napoca, 1983), *Anyanyelvünk ösvényein. Nyelvművelő írások* (Székelyudvarhely, 1996), *Ki volt az a bizonyos Deáké? Rövid nyelvművelő írások* (Nagyvárad, 2003), *Anyanyelvi mozaik. Nyelvművelő írások* (Székelyudvarhely, 2004), valamint a *Mitől szép egy szó?* (Nagyvárad, 2006). Egységes szókészlet-szemléletet tükröző kötetek mindahányan, amelyek az erdélyi nyelvhasználat köz- és tulajdonnévi jelenségeire egyaránt figyelnek. Tulajdonnévi kérdésköreikből újabban jellegzetes névtani kötetek is kiváltak, amelyek nagyrészt helynévtani kiadványok, mint *A hely, ahol élünk. Barangolások Erdély helynevei között* (Székelyudvarhely, 1998), *Egyházi településnevek Erdélyben* (Székelyudvarhely, 2000), *Utak és nevek. Településnevek erdélyi utakon* (Budapest, 2003), majd a legújabb *Utak és nevek. Településnevek partiumi utakon* (Nagyvárad, 2007), amely az erdélyi nyelvföldrajzi kutatások területi szempontjai alapján illeszkedik a sorba, de egy személynévtani is felbukkan közöttük: *Erdélyi magyar családnevek* (Nagyvárad, 2005).

A szerző jelzett nyelvművelő köteteinek együttese sajátos színterületet képez a második világháború után Szabó T. Attila, Gálffy Mózes, Márton Gyula elvi és gyakorlati tennivalókra rámutató cikkeivel megindult erdélyi magyar nyelvművelésnek, amelynek akarva-akaratlanul is a kisebbségi magyar nyelvhasználat sajátos belső kérdéseire kell koncentrálnia, azok között is mindenekelőtt a magyarországi magyar nyelvhasználattól való eltérésekre, különbségekre, mint például a magyar nyelv erdélyi használati, funkcióköri korlátozottsága vagy az erdélyi magyar nyelvet ért erőteljes román hatás, amely mindenekelőtt nagy elemszámú, nyitott, lazán strukturált szókészletében idézett elő változásokat, feltűnően nagy számú román nyelvi lexikai átvételt, lexikai eltérést eredményezve, közöttük tulajdonneveket is természetesen.

A tulajdonnevek kapcsán ki kell emelnünk, hogy az erdélyi magyarban mint kisebbségi nyelvben „a tulajdonnevek egy része (személy- és földrajzi nevek, illetőleg intézménynevek) a nyelvhasználatnak érzékeny területe, s nyelvpolitikai szempontból különösen is az” (Kiss Jenő, *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat*. Bp., [1994], 63). Egyébként is a politika avatja ezt a kérdéskört „neuralgikus pont”-tá, amely beleszólhat nyelvi belügyekbe is, a nyelvi jogokba is. Így például a helységnevek használatára vonatkozó korlátozásai nyomán a magyar helységnevek román nyelvi változatát kell feltüntetni az útjelző táblákon, a nemzetközi forgalmú térképeken, szakmunkákban, postai címzéseken, földrajzi tankönyvekben, menetrendekben egyaránt, minek következtében az anyanyelvi névanyag természetesen háttérbe szorul, veszít használati értékéből, funkcióköréből. Öröndetes módon azonban ma már felidézhetjük egy pozitívumát is a korszakoként rendszerint változó kérdéskörnek, pontosabban a 2001-ben elfogadott közigazgatási törvény előírását, amelynek értelmében „az ismert 20 százalékos feltétellel a közigazgatási hatóságoknak biztosítaniuk kell a helységek és a

fennhatóságuk alatt levő közintézmények nevének, valamint a közérdekű hirdetéseknek az illető kisebbségekhez tartozó állampolgárok anyanyelvén való feliratozását” (Péntek János–Benő Attila, *Nyelvi jogok Romániában*. In: *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Szerk. Nádor Orsolya, Szarka László. Bp., [2003], 130).

A partiumi településnevek kötete ismeretterjesztő útikönyv műfajával a nyelvművelés egyik jellegzetes alternatíváját képviseli, amely Deme László hármasszós nyelvújítási modelljében az alap kutatások során feltárt, de szükségszerűen csak szűk körben maradó eredmények népszerűsítését, elterjesztését, iskolai oktatását célozza a kutató és normalizáló munka, valamint a konkrét nyelvhasználati útmutatás mellett (vö. Fábrián Pál, *Nyelvművelésünk évszázadai*. Bp., 1984. 137). Névtudományi ismeretterjesztő kiadványként a magyar és román helynévtan eredményei alapján tájékoztat a régió kétnyelvű helynévállományáról, helynévhasználatáról.

Szerkezeti felépítésére nézve jellegzetesen kettős tagolódású, *Bevezetőre* (7–23) és az azt követő partiumi névállományt interpretáló részre tagolódik (25–153), amelyet a névanyagban való tájékozódást megkönnyítő kétnyelvű, *Román* (154–64) és *Magyar névmutató* (165–75) egészít ki. De a kötet tartalmaz egy gazdag szakirodalmi jegyzéket is *Felhasznált fontosabb irodalom* cím alatt (176–8), ugyanakkor egy partiumi térkép vázlatot is mellékel.

A két főbb szerkezeti egység egymással jól összehangoltan mutatja be a régió mai helységnevtani jelenségeit, helységnevévállományát. A bemutatás módszeres kiindulópontja a szerző helyzetfelmérése, helyzetelemzése azzal a végkövetkeztetéssel, hogy „a román tömegtájékoztatásban, társadalmi életben, illetve közigazgatásban – politikai és oktatás-ideológiai megfontolásból – adminisztratív eszközökkel visszaszorították, időszakonként nem engedélyezték a magyarok is lakta települések magyar névváltozatának használatát. Ez együtt járt az erdélyi magyarság nyelvi és a nevekből eredő népiségtörténeti tudatának fokozatos gyengülésével” (9). Mindezek ellenére azonban napjaink nyelvhasználatában „talán nincs is olyan nyelvi kérdés, amely annyira érdekelné a nagyközönséget, mint a helységnevek magyarázata, a román és a magyar helységnevek egymáshoz való viszonya” (10).

A *Bevezető* részletezően taglalja a vizsgált helységnevek alapkérdéseit, kisebbségi használatának legkülönbözőbb jelenségeit, amelyekre a második rész partiumi névanyagában minduntalan felfigyelhetünk. A szerző megfogalmazását idézve: „A könyv szövegéhez fűződő magyarázatként, szükségesnek vélem, hogy itt, a Bevezetőben vázlatosan felvázoljam a magyar településnév-rendszer kialakulását, a helységnevek típusait, Erdély víz- és településneveinek rétegződését, megvilágítsam a szövegben előforduló terminológiai fogalmakat” (14–5).

A két legfeltárta helynévfajta, a víz- és településnevek interdiszciplináris tartalmaira is figyelve, eredet szerinti rétegeik kapcsán hangsúlyozza, hogy azoknak különös településtörténeti jelentőségük is van. A víznevek köréből jelzi az itt talált szlávoktól átvett indoeurópai neveket (*Körös, Maros, Szamos, Olt* stb.), a török réteget (*Krassó, Küküllő, Tatrang* stb.), de a honfoglalás utáni magyar réteget is (*Aranyos, Almás, Berettyó* stb.), amelyhez egy-két szász név is csatlakozik (*Porumbák, Vidombák*). A feltételezhető *Zsil* kivételével román eredetű vagy román közvetítette víznevek azonban egyáltalán nem fordulnak elő ezeknek a rétegeknek a környezetében. Mindez azt bizonyítja Kiss Lajos következtetését felidézve, hogy „vegyes nemzetiségű lakosság

esetében azt a népet számíthatjuk korábbi települőnek, amelynek nyelvéből az illető terület víznevei megfejthetők” (15).

Ami a településneveket illeti, azok nagyrésze eredetére nézve magyar eredetű, körülbelül csak 10 százalékuk származik a szlávból, mint az Erdély középső részéből, a Maros–Aranyos–Küküllő találkozásának vidékéről idézhető *Dombó, Dombró, Gerend*. Györffy György véleménye szerint ugyanis „a Kárpát-medence IX. és X–XIII. századi helységneveinek összehasonlító vizsgálata egyértelműen bizonyítja, hogy a 895–900 között beköltözött magyarság egy esetben sem vette át korábban itt létező falvak, várak és városok nevét, s a honfoglalás a helységneveket illetően »tabula rasa«-t teremtett. A régi lakhelye közelében maradt szláv lakosság és elszórt avar kori onogur–bolgár maradványnépeség csak vízneveket mentett át a IX. századból, melyek másodlagosan falunévvé is válhattak azokon a helyeken, ahol a terület ura településhelyet jelölt ki a köznéppnek“ (16).

A magyar eredetű településnevek tipológiai rendszere kapcsán felhívja figyelmünket a hely birtokosára utaló, névelemszerkezetében pusztá személynévet hordozó ősi névtípusunkra is, amelyet a *Bihar, Margitta, Ottomány* stb. nevek testesítenek meg, de amelyet a XI–XII. századtól az *-i* képzős *Apáti-, Piski*-féle morfematikai szerkesztéses, ugyancsak egyrészes, majd a *Balázsháza-, Pálfalva*-féle szintagmatikus szerkesztéses kétrészes típus vált fel. A magyar településnevek között a birtokosra utaló nevek mellett természetesen még más típusokkal is találkozhatunk, így határvédő örökre (Mezőőr), templomcíméből adódó helynevekre (*Szentgyörgy*), domborzati és vízrajzi tényezőkre (*Szakadát, Borkút*), piactartásra (Fugyivásárhely) utaló típusokkal egyaránt.

A *Bevezető* még kitér a helységnevek változásaira is, ugyanis a természetes névadással keletkezett, az elnevezett helyek legjellegzetesebbik névadáskori tulajdonságát megörökítő helységnevek egy része századokon át örzi keletkezésekor önmagát (*Almamező, Inánd, Papfalva* stb.), másik része azonban megváltozik. A nyelvi változások különböző tendenciáit képviselők módosulhatnak íráskéjükben (1256: *Mera* > *Méra*), hangalakjukban (1332: *Arkus* > *Árkos*), szerkezeti felépítésükben (1364: *Batizhaza* > 1592: *Bathuz*, 1332: *Gal* > 1501: *Galfalwa*). De mesterséges változtatások is alakíthatják őket, amelyek nemegyszer követik a természetes nyelvi változások tendenciáit, de önkényes beavatkozások is lehetnek olyan névalakulatokat eredményezve, amelyek semmiféle kapcsolatban nincsenek az elnevezett hellyel, mint a román *Spinus, Certeze, Grosi* névváltozatok a *Hagymádfalva, Avasújfalu, Tőkésbánya* magyar nevek változataiként. A magyar természetes helységnévrendszer gyökeres átalakítására, hivatalos helységnévrendszertünk kialakítására a XX. század első évtizedében került sor, amikor az egy település = egy név elve alapján az 1898-as IV. törvénycikk által kijelölt Országos Községi Törzskönyvbizottság átrendezte természetes helységneveink állományát, felszámolva többek között a helységek pontos azonosítását akadályozó azonos alakú nevek sokaságát.

A magyar helységnévrendszer 1918 utáni határon túli részlegei idegen, államnyelvi hatásra is módosultak. Így a romániai magyar helységnevek egyrészt a közvetlen magyar – román népi kapcsolatok hatására a népi névhasználatban módosultak (*Alsóegregy* > *Unguraș, Magyarzsombor* > *Jimbor* stb.), másrészt a román adminisztratív hatóságok hivatali változtatásai következtében is (*Unguraș* > *Românași, Jimbor* > *Zimbor* stb.). E változások következtében alakult ki a mai romániai magyar lakta régiók a

kétnyelvű helységnévállománya és jellegzetes helységnévhasználata, amelynek partiumi esete alapján Murádin László szóban forgó kötete is megszületett.

A kötet második része sajátos módon mutatja be a négy megyét is átfogó partiumi helységnévanyagot. Az útikönyv műfajának megfelelően 26 útszakasz taglalásában sorakoztatja fel annak egyedeit. Az egyes útszakaszokat két-két nagyobb, a térképen is feltüntetett település közötti útszakaszokként határolja be: *Nagyváradtól Székelyhidig, Székelyhídtől Érmihályfalváig* stb. Az ily módon tagolt Partium településneveit pedig az egyes útszakaszok mentéről, földrajzi elterjedtségük valóságában sorakoztatja fel. Így például a *Nagyváradtól Székelyhidig* útvonalról *Nagyvárad, Bihar, Kügypuszta, Biharfőlegyháza, Bihardiószeg, Nagykágya* és *Székelyhid* településekkel, illetve neveikkel találkozhatunk.

A kötet Kiss Lajos *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (Bp., 1988) alapján interpretálja az egyes településneveket, magyar és román változataikkal együtt, lokalizálva is őket, ismertetve történeti-etimológiai hátterüket, de ugyanakkor felidézve az általuk jelölt objektumok, települések legfontosabb művelődéstörténeti mozzanatait is. A *Székelyhídtől Margittán át Szilágysomlyóig* útszakasz *Margitta* helységnévéről például megtudhatjuk, hogy román névváltozata *Marghita*, amely hangalaki adaptációval való átvétel a magyarból. Magyar helységnévként a XIII. századból idézhető a Várad Regestrumból *Margueta* alakban. Későbbi írásváltozatai: 1334: *Margytha*, 1335: *Marguita*. Funkcionális-szemantikai szerkezete szerint a névadáskori hely birtokosára utaló egyrészes helységnév, amely a névadó birtokost személynévvel jelenti meg a név lexikális-morfológiai síkján. Ez a személynév a *Margit* női név *-a* kicsinyítő képzős *Margita* becenévi változata. A *Margit* keresztnévünk pedig latinból való kölcsönzés, forrásnyelvi alakja: *Margarita*. A helységnév jelentésbeli névalkotással keletkezett, pontosabban metonimikus névátvitellel, amelynek során a birtokos személyneve vivődött át a település jelölésére. A XV. században egy összetett szerkezeti változás eredményeként *Margitfalva* kétrészes helynévvé is alakult. Egyrészt kiegészüléssel felvette a megnevezett hely fajtájára utaló falva birtokos személyjeles egyszerű földrajzi köznevet, de birtokosra utaló bővítményrészi névelemmé válva redukció nyomán elveszítette *-a* kicsinyítő képzőjét, névelemét. A XVI. században azonban ismét *Marghita* alakban tűnik fel, ami arra utal, hogy egy újabb szerkezeti változás, az ellipsisz nyomán felszámolódott másodlagosan fölvetett helyfajtára utaló névrésze, néveleme, és visszanyerte eredeti egyrészes névszerkezetét. 1800-tól adatolható *Margitta* alakban, amely beszélt nyelvi ejtésváltozatát tükrözi intervokális helyzetben megnyúlt utolsó szótagbeli mássalhangzóival: *Margita* > *Margitta*.

A minden egyes partiumi helységnevet a fenti szempontok szerint részletező kötet, szakszerű, módszeres nyelvművelő munka, a „pozitív nyelvművelés” vagy másként szólva az „emberközpontú nyelvművelés” egyik erdélyi bizonyítéka. Azt a nyelvművelő-magatartást tükrözi, amelyet Fábián Pál is hangsúlyoz Németh G. Bélát idézve: „A mai nyelvművelő is tudja, hogy elsődlegesen fontos a szabályok ismerete, de azt is, hogy ez magában még nem üdvözít. Ezért mindenekelőtt gondolkodni, eszmélkedni, ítélni akarja megtanítani az olvasót, a hallgatót. [...] igyekszik bevezetni, járatossá tenni a nyelv sajátos logikájában, szellemében a hallgatót, az olvasót, hogy azután a maga lábára állítsa a nyelvi eszmélkedés és ítélet területén. Nem oktatja ki az olvasót, a hallgatót, nem riasztja el tételes szabályok áradatával, nem kényszeríti [...] kihívó, fölényes, kicsinylő hangjával dacos ellenkezésbe, hanem mintegy megbeszéli vele a szóban forgó nyelvi

kérdést, s szinte vele együtt oldja meg azt. Főlkészíti, hogy lehetőleg ne csak kifogástalan használója legyen a nyelvnek, hanem amikor a szükség úgy hozza, fejlődésének is formálója, segítője, ellenőre lehessen“ (*Nyelvművelésünk évszázadai*. Bp., 1984. 133).

Az említettek mellett Murádin László még figyelmeztet a differenciált szemléletű kisebbségi helységnévhasználat fontosságára, a magyar–román helységneveknek a felhasználás körülményeitől függő értékelésére is a nyelvész, a nyelvjáráskutató, a nyelvművelő, a jó értelemben vett lokálpatrióta vallomásos stílusával, amely sajátos hangulatot kölcsönöz munkájának, akár csak a borítólap szimbolikája vagy éppen a kötetbeli útszakaszok tagolását fölerősítő fotóanyag.

CSOMORTÁNI MAGDOLNA